

MÜŞİR DELİ FUAD PAŞA'NIN PETERSBURG FEVKALÂDE ELÇİLİĞİ (1894)

Ahmet YADİ*

ÖZ

Müşir Fuad Paşa, II. Abdülhamid döneminde birkaç kez Rus İmparatoru'na fevkalâde elçi olarak gönderilmiştir. Dostane ilişkileri geliştirmek için yapılan bu görevlendirmelerde Fuad Paşa Osmanlı Devleti adına iyi hizmetlerde bulunmuştur. Bu iyi hizmetleri ve Rus hanedan üyeleriyle tanışıklığı 1894 yılındaki Petersburg fevkalâde elçiliği görevinin kendisine verilmesinde önemli rol oynamıştır. Petersburg fevkalâde elçiliğinin amacı tahta yeni çıkan Rus İmparatoru II. Nikola'nın cülus ve izdivacını tebrik etmektir. Diğer bir görevi ise Ermeni meselesi ile ilgili Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne yardım etmesini sağlamaktır. Bu doğrultuda İstanbul'dan Petersburg'a giden Müşir Fuad Paşa, İmparator'a name-i hümayun ve nişanları takdim ettikten sonra birtakım görüşmeler gerçekleştirmiştir. Görüşmelerin temel konusu Ermeni meselesi olup, Rus devlet erkanının bu konudaki fikirlerini öğrenmeye çalışmıştır. Aynı zamanda bu meselede Osmanlı Devleti'nin haklılığını savunarak İngiltere'nin faaliyetlerine karşı Rusya'dan destek istemiştir. Kendisine verilen görevi yerine getiren Müşir Fuad Paşa sefaret heyetiyle İstanbul'a dönmüştür. Döndükten sonra bu göreviyle ilgili bir sefaretname hazırlayarak Sultan II. Abdülhamid'e takdim etmiştir. Bu çalışmada Müşir Fuad Paşa'nın 1894 yılındaki Petersburg fevkalâde elçiliği sürecinde yapmış olduğu faaliyetler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rusya, Müşir Fuad Paşa, Diplomasi.

EXTRAORDINARY AMBASSADORSHIP OF MUSHIR DELI FUAD PASHA TO PETERSBURG (1894)

ABSTRACT

Mushir Fuad Pasha was sent as an extraordinary envoy to the Russian Emperor several times during the reign of Abdulhamid II. Fuad Pasha performed good services on behalf of the Ottoman Empire in these assignments made to improve friendly relations. These good services and his acquaintance with the members of the Russian dynasty played an important role in the appointment of him as the extraordinary ambassador to Petersburg in 1894. The purpose of the extraordinary embassy in St. Petersburg was to congratulate the newly crowned Russian Emperor Nicholas II on his accession and marriage. Another task was to ensure Russia's assistance to the Ottoman Empire regarding the Armenian issue. Accordingly, Mushir Fuad Pasha travelled from Istanbul to Petersburg and after presenting the Emperor with the name-i hümayun and insignia, he held a number of meetings. The main subject of the talks was the Armenian issue and he tried to learn the opinions of the Russian statesmen on this issue. At the same time, he defended the rightfulness of the Ottoman Empire in this matter and asked for Russia's support against the activities of England. Mushir Fuad Pasha, who fulfilled the task assigned to him completely, returned to Istanbul with the delegation of the embassy. After his return, he prepared an embassy report about this mission and presented it to Sultan Abdulhamid II. In this study, the activities of Mushir Fuad Pasha during his extraordinary embassy to Petersburg in 1894 are discussed.

Keywords: Ottoman Empire, Russia, Mushir Fuad Pasha, Diplomacy.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 11.05.2024; Yayına Kabul Tarihi: 24.06.2024

* Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, email: ahmetyadi87@gmail.com ORCID: 0000-0002-0405-3535.

Giriş

Osmanlı Devleti, yabancı devletlerin İstanbul'da daimî elçi bulundurmasına karşın bu sisteme çok geç geçmiştir. Bâbiâli, tek taraflı ve geçici diplomasi yöntemi olan *ad hoc* yöntemini uzun yıllar kullanmıştır. Bu yöntemle elçiler, belli bir amacı gerçekleştirmek için geçici süreyle görevlendirilirdi. Verilen görevi yerine getirdiklerinde ülkelerine dönerlerdi. Osmanlı Devleti daimî elçilikler açılana kadar geçici olarak vazifelendirilen fevkalâde elçiler vasıtasıyla diplomatik faaliyetlerini yürütmüştür (Hüner, 2010, s. 13; Topaktaş, 2015, s. 9-10). Nitekim Osmanlı devlet adamlarının diplomasinin ve daimî elçiliklerin önemini anlamasıyla birlikte yabancı devletlerde diplomatik temsilcilikler açma yoluna gidildi. İlk daimî elçilikler III. Selim döneminde Londra, Paris, Berlin ve Viyana'da açıldı. Açılan bu elçilikler kısa bir süre kesintinin ardından II. Mahmud döneminde atılan adımlarla tekrar açıldı (Kuran, 1999, s. 55-46; Yadi, 2023, s. 95). Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde ise diplomatik temsilcilik ağı giderek geniş bir yelpazeye ulaşmıştır.

Gerek Osmanlı Devleti ve gerekse diğer ülkelerin daimî elçi bulundurdıkları ülkelere aynı zamanda fevkalâde elçilik adı altında bazı görevleri yerine getirmek için kişiler görevlendirdiği bilinmektedir (Cevrioğlu, 2022, s. 531; Elçi, 2019, s. 26). Milletlerarası protokole göre cülus tebriki, antlaşma tasdiki gibi durumlarda fevkalâde elçiler, huduttan diğer devlet topraklarına girdiği andan itibaren o devletin misafiri kabul edilirdi. Kendisi ve maiyetinin her türlü ihtiyacı o devlet tarafından karşılanırdı. Osmanlılar da bu kaideye uyarak elçinin ağırlanması hususuna büyük dikkat ve itina gösterirdi (Kütükoğlu, 1989, s. 199). 18. yüzyılda İstanbul'a antlaşma tasdiki veya yenilenmesi, cülus tebriki gibi fevkalâde elçilerin gönderildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır (Karateke, 2012, s. 214). Osmanlı Devleti de daimî elçiliklerin yanında özel durumlarda fevkalâde elçilik statüsüyle bazı devletlere önemli devlet adamlarını göndermiştir.

19. yüzyılda fevkalâde elçilik gönderilen devletlerden biri Rusya'ydı. Özellikle II. Abdülhamid döneminde fevkalâde elçilik göreviyle Rus İmparatoru'na gönderilen devlet adamları olmuştur. Bu durum daha çok Rus İmparatoru'nun Livadya'ya gelmesiyle hoşâmedî için gönderilen heyetlerden oluşmaktaydı. Amaç, İmparator'a hoş geldiniz demenin yanında iki devlet arasındaki dostane ilişkilerin devamına yönelik münasebetleri geliştirmektir (Tahsin Paşa, 2021, s. 109; Aydın, 1989-1992, s. 321-322). Nitekim II. Abdülhamid döneminde 1879'da Livadya'ya fevkalâde elçilik heyetinin gönderilmesinin ardından 1886'da Edhem Paşa, 1891'de Fuad Paşa, 1900'de Turhan Paşa ve 1902'de yine Turhan Paşa hoşâmedî için olağanüstü sefir olarak görevlendirilmişlerdir. Ayrıca 1888'de Fuad Paşa'nın Sivastopol'e fevkalâde elçi olarak gittiği de bilinmektedir (Aydın, 1989-1992, s. 324; Topaktaş, 2017, s. 242-243). Osmanlı Devleti'nin bu gibi heyetleri göndermesinin ana sebebi Rusya ile dostluk ilişkilerini sürdürmek ve uluslararası konularda görüş alışverişinde bulunmaktır. Bu doğrultuda elçilik heyeti, devlet yetkilileriyle yaptıkları görüşmelerde gündemde olan konuları istişare etmişlerdir (Topaktaş, 2017, s. 243).

Bu çalışma Müşir Fuad Paşa'nın 1894 yılında Petersburg fevkalâde elçiliğini konu edinmektedir. Dolayısıyla Petersburg fevkalâde elçiliğini ortaya çıkaran ve elçilik görevinin Fuad Paşa'ya verilmesinin arkasında yatan sebepler, elçilik heyetinden beklenenler ve istenilen görevlerin yerine getirilip getirilmediği gibi konular ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tüm bunlar konuyla alakalı Osmanlı Arşiv vesikaları incelenerek ele alınmıştır. Ayrıca Müşir Fuad Paşa'nın Petersburg fevkalâde elçiliği ile ilgili kaleme aldığı sefaretnamesine de çalışmada yer verilmiştir. Bu sefaretname süreci anlatması ve bazı konular hakkında Fuad Paşa'nın görüşlerini içermesi açısından önemlidir.

Müşir Deli Fuad Paşa Kimdir?

II. Abdülhamid ve Meşrutiyet dönemlerinin önemli devlet adamlarından olan Fuad Paşa, aslen Kafkasya kökenli olan ve İncirköylü olarak bilinen Refet Hasan Paşa'nın oğludur. 1835 yılında İstanbul'da dünyaya geldi (Öztuna, 2005, s. 635-636). Kendisiyle ilgili bilgi veren birçok kaynak İstanbul'da doğduğunu belirtse de bazı kaynaklarda Kahire'de doğduğuna dair bilgiler bulunmaktadır (Haber, 1937, s. 8; Özbilgen, 2008, s. 466). Bilinen bir gerçek var ki o da Fuad Paşa'nın babasının görevi gereği Mısır'da bulunduğu. Küçük yaşlarda Mısır'da bulunan Fuad Paşa, burada askeri okulda eğitim aldı. Eğitimini bitirdikten sonra Mısır ordusunda görev aldığı ve Abbasiye Akademisinde de dersler verdiği bilinmektedir (Dadyan, 2013, s. 22).

Mısır'da albaylık rütbesine kadar yükseldikten sonra 1869'da İstanbul'a geldi. Kerkük, Yanya, İşkodra'da askeri görevlerde bulunduktan sonra 1876'da Karadağ Muharebesi'ne katıldı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda da yararlılık gösteren Fuad Paşa, Elena Meydan Muharebesi'ni kazandı (Öztuna, 2005, s. 635-636; Dadyan, 2013, s. 22). Bu başarısından dolayı kendisi *Elena Kahramanı* olarak anıldı (Haber, 1937, s. 8). Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda büyük yararlılığı görülen Fuad Paşa'ya en yüksek askeri rütbe olan *müşir* yani mareşal ünvanı verildi (Dadyan, 2013, s. 8). Daha sonra fevkalâde elçi olarak Viyana ve Petersburg'a gönderildiği bilinmektedir (Özbilgen, 2008, s. 466).

Müşir Fuad Paşa'nın cesareti yalnız savaş meydanlarında ve askerlikte değildi. Sivil hayatta da sözünü sakınmaz ve eleştirisini açıkça ifade eden biriydi (Taha Toros Arşivi, 2024). Deli lakabı askerlikteki cesur hareketleri, sözünü sakınmaması ve hakaret boyutuna ulaşan eleştirilerinden dolayı kendisine verilmişti (Dadyan, 2013, s. 22). Sultan II. Abdülhamid, Müşir Fuad Paşa'ya güvenir ve onu severdi. Ancak çevresindekilerden özellikle Fehim ve İzzet Paşalar, Müşir Fuad Paşa'yı çekemezlerdi. Bundan dolayı onu gözden düşürmek için hakkında asılsız ihbarlar çıkarmışlardır (Erkoç, 2004, s. 160-161). Nitekim Sultan II. Abdülhamid tarafından tüm hal ve hareketleri, nerelere gidip geldiği, kimlerle görüştüğü, evine kimlerin girip çıktığı konusunda sıkı takip altına alındı (Tahsin Paşa, 2021, s. 154-155). Evinin ve kendisinin takip edilmesinden dolayı hafiyeler ile adamları arasında kavgaların çıktığı bilinmektedir. Adamlarının hafiyelerle kavga etmesi Sultan II. Abdülhamid'in yönetimine bir isyan veya protesto olarak görüldü. Bundan dolayı Fehim Paşa ile Fuad Paşa'nın adamlarının dövüşmesi sonrasında birtakım kararlar alındı (Taha Toros Arşivi, 2024). Mahkeme süreci sonunda hakkında idam kararı çıkmış olsa da Sultan II. Abdülhamid bu cezayı sürgüne çevirdi (Erkoç, 2004, s. 162). Daha sonra Fuad Paşa, 1902 yılında rütbe ve nişanları alınarak Şam'a sürüldü (Öztuna, 2005, s. 635-636).

II. Meşrutiyet'in ilanı ile 1908'de sürgün bulunduğu yerden İstanbul'a dönen Fuad Paşa'ya Sultan II. Abdülhamid tarafından iade-i itibar yapılarak rütbe ve nişanları geri verildi (Dadyan, 2013, s. 28). Daha sonra Ayan Meclisine tayin edildi. Ayrıca Berlin ve Viyana'ya fevkalâde elçi olarak görevlendirildi. Balkan ve I. Dünya Savaşlarında üç oğlunu şehit veren Müşir Fuad Paşa metanetini korumuştur. İlerlemiş yaşına rağmen Çanakkale Savaşı'nda görev almıştır. Millî Mücadele döneminde ise Ankara'yı desteklediği bilinmektedir (Taha Toros Arşivi, 2024). Ömrünün son yıllarını İstinye'deki yalısında geçirmiş ve 96 yaşındayken 17 Nisan 1931'de vefat ettikten sonra Eyüp kabristanlığına defnedilmiştir (Dadyan, 2013, s. 27; Sertoğlu, 1977, s. 4).

Petersburg Fevkalâde Elçiliğinin Ortaya Çıkışı

1894 yılının sonlarına doğru Rusya'da bir taht değişikliği meydana geldi. Rus İmparatoru III. Aleksander, çok sağlam bünyeli, kanlı ve canlı bir adamdı. Fakat içkiye çok düşkün olduğundan bünyesi erken yıpranmıştı. Aynı zamanda ihtilalcilerden de korkmaktaydı. Bundan dolayı yaşadığı üzüntülerin etkisiyle Kırım'daki Livadya şehrinde bulunduğu esnada hastalandı ve 1 Kasım 1894'te 50 yaşında vefat etti. Tahta oğlu II. Nikola geçti (Kurat, 1987, s. 363-364). İmparator Nikola'nın tahta geçmesi münasebetiyle Saint İsak Kilisesinde dua okunmuştur. Ayrıca İmparator III. Aleksander'in vefatı Rusya'da derin bir üzüntüye sebep olmuştur (BOA, Y. A. HUS. 312/37). Sultan II. Abdülhamid hem yeni İmparator'un tahta geçişini hem de izdivacını tebrik etmek maksadıyla fevkalâde bir elçilik heyeti göndermek istedi. Bu doğrultuda gerekli hazırlıklar yapılmaya başlanarak fevkalâde elçilik görevi için kimin vazifelendireceğine yönelik çalışmalar başlatıldı (BOA, Y. PRK. BŞK. 38/72).

Petersburg fevkalâde elçiliği için Sultan II. Abdülhamid, Müşir Deli Fuad Paşa'yı görevlendirmeye karar verdi. Aslında görevlendirmedeki en önemli sebep daha önce Rus İmparatoru'na fevkalâde elçi olarak gönderilmiş olmasının yanında devlet adına gösterdiği iyi hizmetlerinin etkili olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Fuad Paşa'nın öncelikli görevi Rus İmparatoru'nu tebrik ederek nişanları takdim etmektir. Ayrıca yeni İmparator'un Bâbîâlî hakkındaki düşüncelerinin olumlu olmasını sağlamak, Sultan II. Abdülhamid'in devletler arası antlaşmalara riayet ve Hristiyan vatandaşlarını adaletli ve hakkaniyetli idare ettiği konularında İmparatoru ikna etmek de önemli görevleri arasındaydı (BOA, Y. A. HUS. 316/13).

Sultan II. Abdülhamid, Fuad Paşa'dan hem İmparator'la hem de diğer Rus devlet adamlarıyla görüştüğü esnada başka önemli konularda fikir alışverişinde bulunmasını istedi. Bu konuların başında iki devletin dostane ilişkisinin sürdürülmesinin yanında Ermeni olayları gelmekteydi. Çünkü o sıralarda Ermeni hadiselerinden dolayı zorluklar yaşanmaktaydı (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 4; HR. SYS. 29/69). Berlin Antlaşması gereği Osmanlı Devleti Ermenilerin yaşadığı Vilayet-i Sitte'de reformlar yapmayı kabul etmişti. Antlaşmanın ilgili maddesine göre yapılacak olan reformlar İngiltere ve Rusya başta olmak üzere antlaşmayı imzalayan devletler tarafından kontrol edilecekti. Bundan dolayı Rusya, Ermeni meselesi konusunda söz sahibi konumdaydı (Kurat, 2011, s. 97). Ermeni meselesiyle ilgili İngiltere'nin faaliyetlerine karşı Bâbîâlî'nin uluslararası alanda kendisine destek bulmak için Rusya'yı ikna çabasına giriştiği görülmektedir. Nitekim bu görüşmeler neticesinde İmparator tarafından Rus sefirine Osmanlı Devleti'ne yardım için emir verilecek olursa memnun kalınacaktı. Ayrıca Ermeni hadiselerinden dolayı atılan iftiraların asılsız olduğunu bölgedeki Osmanlı devlet adamları yaptıkları çalışmalarla ortaya koymuştur. Rusya ve Fransa'nın bu iftiraları yalanlaması halinde Sultan II. Abdülhamid'in kendilerine ilelebet müteşekkir olacağı Fuad Paşa ile bildirilecekti. Rusya'nın bu taleplere kayıtsız kalmayacağına inanılarak yardım yapıldığı takdirde Osmanlı Devleti'ne unutulmayacak büyük bir hizmet etmiş olacakları düşüncesi hakimdi. Müşir Fuad Paşa'ya Ermeni meselesiyle ilgili üzerine düşen görevi yapması konusunda gerekli talimatlar verildi (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 4; HR. SYS. 29/69). Buradan hareketle uluslararası kamuoyunda Ermeni meselesinin Osmanlı Devleti'nin aleyhinde bir hal aldığı ve bu doğrultuda Bâbîâlî'nin diplomatik temaslarla bu algıyı kırmak için çaba sarf ettiği anlaşılmaktadır.

Müşir Fuad Paşa'nın Petersburg'a görevlendirilmesi ile ilgili hazırlıklar devam ederken Rusya İmparator ve İmparatoriçesine nişanların takdim edilip edilmemesi konusunda devlet erkani içerisinde bir fikir ayrılığının olduğu anlaşılmaktadır. Daha önceleri İngiltere Kraliçesi ve

oğlu için aynı nişanın ihdası kararlaştırılmıştı. Bundan dolayı Rusya İmparator ve İmparatoriçesine bu nişanların gönderilmesinin İngiltere'yi kıracağı ve kötü etki yapacağı görüşünde olanlar bulunmaktaydı. Sultan II. Abdülhamid'e İngiltere hükümeti tarafından nişan takdim edilmesi ve Rusya tarafından ihdas edilmiş olmasından dolayı nişanların gönderilmesi uygun görüldü (BOA, Y. PRK. BŞK. 38/72). Netice itibarıyla Sultan II. Abdülhamid, İmparator'a imtiyaz, İmparatoriçeye ise birinci rütbeden Şefkat nişanı takdim edilmesi için Müşir Fuad Paşa'ya emir verdi (BOA, HR. TH. 150/63).

Petersburg'da bulunduğu sırada Müşir Fuad Paşa'nın İstanbul ile telgrafla haberleşmesi için şifre miftahı hazırlanarak kendisine verilmiştir. Bu miftah sayesinde Müşir Fuad Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği telgraflar bir defterde toplanarak fihristi dahi oluşturulmuştur. Şifrelerle ilgili örnek vermek gerekirse, 86 *İmparator* ve 87 numarası ise *Petersburg* kelimelerine karşılık gelmekteydi (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 2-3). Aslında buradan Sultan II. Abdülhamid'in Müşir Fuad Paşa'nın yaptığı görüşmelerin olumlu veya olumsuz nasıl neticelendiğini önemseyemediği anlaşılmaktadır. Özellikle bu haberleşmelerde Fuad Paşa ve Tahsin Paşa'nın karşılıklı telgraflaştığı görülmüştür. Ayrıca yapılan görüşmeler sürekli İstanbul'a bildirilmiş ve İstanbul'dan da neler yapılması konusunda gerekli görülen talimatlar Fuad Paşa'ya iletilmiştir. Bu şekilde iyi bir haberleşme ağının oluşturulması özellikle Ermeni meselesi konusunda istenilen yardımın elde edilmesinin ne kadar önemli olduğunu da ortaya koymaktadır.

Müşir Fuad Paşa'nın yanında ise Mabeyn Kâtibi Kâmil Bey, Yaverandan Mirliva Yusuf İzzet Paşa ve Fuad Paşa'nın oğlu Kolağası Hasan'ın gönderilmesi uygun görüldü (BOA, Y. EE. 80/55). Aslında Müşir Fuad Paşa'nın yanında Yusuf İzzet Paşa ve Kâmil Bey'in gönderilmesi geliş güzel bir görevlendirme değildi. Kendilerinin daha önce bu gibi yurt dışı görevlerde bulunmaları seçilmelerinde önemli rol oynamıştır (BOA, ML. EEM. 122/112; İ. MF. 2/41). Buradan da Sultan II. Abdülhamid'in bu işi ne kadar önemseydiği ve iyi sonuçlar elde etmek istediği çıkarımında bulunulabilir. Daha sonra ise fevkalâde sefaret heyetinde görev alan bu kişilere ne kadar ücret verilmesi konusunda bazı görüşmeler yaşandı. Nitekim fevkalâde elçilik için Fuad Paşa'ya 1.000, Kâmil Bey ve Mirliva Yusuf İzzet Paşa'ya 300'er lira olmak üzere toplam 1.600 lira harcırah verilmesi kararlaştırıldı (BOA, BEO. 520/38998; BEO. 529/39658; DH. MKT. 324/75). Böylece heyetin yola çıkışı için tüm hazırlıklar tamamlanmış oldu.

Fevkalâde Elçilik Heyetinin Yolculuğu

Gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra 13 Aralık 1894 tarihinde Müşir Fuad Paşa ile sefaret heyeti Sirkeci garından Avrupa Şark Ekspres trenine binerek Petersburg'a doğru yola çıktılar (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 21; HR. TH. 150/63). Seyahat esnasında pasaport işlemlerinde problem yaşamamaları konusunda Bulgaristan Komiserliğine gerekli tebligat gönderildi (BOA, İ. HUS. 32/125). Ayrıca yol güzergahları üzerinde bulunan Belgrad, Viyana, Petersburg Sefaretleriyle Peşte Başşehbenderliğine telgraflar çekilerek yola çıktıklarına dair bilgilendirmeler yapıldı (BOA, HR. TH. 150/63; Y. A. HUS. 315/65). Yola çıktığının ertesi günü Sofya'ya ulaşan heyet akşamüzeri Sırbistan'a giriş yaptı. Bu esnada Niş ile Belgrad arasında tren hareket halindeyken vagona atılan taş sonucu Fuad Paşa yüzünden yaralandı (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 21). Hadise Belgrad'a 3 istasyon kala yani trenin Lapova istasyonundan geçişi esnasında gerçekleşmişti. Taşın ağırlığı tahmini olarak yarım kilo civarındaydı. Olayın karanlıkta ve trenin hareket ettiği esnada meydana gelmesinden dolayı kim tarafından gerçekleştirildiği anlaşılamadı. Fuad Paşa'ya ilk müdahale yolcular arasında bulunan bir doktor tarafından yapıldı. Müşir Fuad Paşa olayı pek önemsemeyerek İstanbul'a bildirmede ve yoluna devam etti. Olaydan haberdar olan Sırbistan

Kralı, katibini Belgrad Sefaretine göndererek üzüntüsü iletti ve gerekli tahkikatın yapılması için memurları özel trenle olay yerine gönderdi. Ayrıca Kral, olayla ilgili üzüntüsünü Fuad Paşa'ya iletmek için Viyana'daki Sırp elçisine görev verdiği bilinmektedir. Fuad Paşa olayı önemsemeyip İstanbul'a haber vermemişse de farklı kanallar aracılığıyla hadisenin yaşandığı öğrenilince Sultan II. Abdülhamid İstanbul Sırp sefirinden işin aslını öğrenmeye çalıştı (BOA, Y. PRK. EŞA. 20/95; Y. EE.d. 1097, s. 3; Y. A. HUS. 315/65). Anlaşıldığı üzere bu hadisenin planlı bir şekilde yapılmadığı görülmektedir. Birtakım kişiler böyle bir işe girişmiş olsa da Fuad Paşa'ya doğrudan hedef alınarak değil rastgele atılan bir taş olduğu ihtimali yüksektir. Nitekim Fuad Paşa'nın da bu durumu İstanbul'a bildirmemesi bunu doğrular niteliktedir.

Hadisenin ardından cumartesi günü Fuad Paşa ve sefaret heyeti Viyana'ya ulaştı. Burada Viyana Sefareti tabibi tarafından yapılan tedavi ile yarası iyileşmiş oldu. Akşama doğru yola çıktıktan sonra Rusya hududunda bulunan Granika'ya ulaştılar. Rüsumat memurları büyük üniformalarıyla onları karşıladı. Pazar günü Varşova'ya ulaştıklarında da burada vali vekili üniformalı bir şekilde onları kabul etti. 17 Aralık Pazartesi günü Petersburg'a ulaştılar. Osmanlı Petersburg Sefareti çalışanları üniformalarıyla tren garında Fuad Paşa ve yanındaki heyeti karşıladılar. Ayrıca İmparator tarafından mihmandar olarak görevlendirilen Rusya Erkan-ı Harbiye Miralaylarından Jelenski dahi karşılamak için orada bulunuyordu. Daha sonra saraydan gönderilen arabalarla İmparator tarafından ikametleri için tahsis edilen Otel Dorop'a götürülerek istirahat için yerleştiler. Birkaç günü istirahat ederek ve Rusya devlet adamlarına kartvizitler vererek geçirdiler. Ayrıca şehri de gezme fırsatı buldular (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 3, 21; Y. PRK. EŞA. 20/102; Y. A. HUS. 315/68). Yaklaşık 4 günlük bir yolculuğun sonunda Petersburg'a ulaşan Fuad Paşa Rus devlet adamları tarafından iyi bir şekilde karşılanmıştır. Ayrıca kendileri için tahsis edilen arabalardan kalacakları yere kadar her şeyin düzenli bir şekilde hazırlanmış olması Rusya'nın Osmanlı heyetine verdiği değeri ortaya koymaktadır.

Fuad Paşa'nın İmparatorun Huzuruna Çıkışı ve Yaptığı Görüşmeler

Petersburg'a ulaştıktan sonra birkaç gün istirahat eden Fuad Paşa ve maiyetindekiler name-i hümayun ve nişanları takdim etmek için İmparator'un huzuruna kabul edilmeyi bekle-diler. 24 Aralık 1894 tarihinde İmparator tarafından davet edilmeleri üzerine üniformalarını giydikten sonra teşrifat memurları otele gelip arabalarıyla onları Gatchina Sarayı'na götürdüler. Burada bir müddet saray erkaniyla büyük salonda sohbet ettikten sonra İmparator odasından zil çalınmasıyla Müşir Fuad Paşa hemen name-i hümayun ve nişanlarla birlikte İmparator'un huzuruna çıktı. Name-i hümayun ve nişanları takdim ettikten sonra bir görüşme gerçekleştirdi. İmparator takdim edilen hediyelerden dolayı teşekkürlerini ileterek iki devlet arasındaki dostane ilişkileri sürdürmek niyetinde olduğunu belirtti. Fuad Paşa'nın Ermeni bahsini açması üzerine İmparator bu meseleyle ilgili asılsız şeylere son verilmesi gerektiğine inanmaktaydı. Ayrıca İmparator Ermeni hadiselerinin büyütüldüğünü ve gereken yardımda bulunacağını Sultan II. Abdülhamid'e bildirilmesini istedi. Görüşmesinin ardından Fuad Paşa, Kâtip Kâmil, Yusuf İzzet Paşa ve oğlu Hasan Bey'i İmparator'a takdim etti. Gerek İmparator gerekse İmparatoriçe Osmanlı sefaret heyetini birkaç sözle taltif ettikten sonra huzurdan çıkıldı (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 5-7, 22).

Osmanlı fevkalâde elçilik heyetinin Petersburg'da bulunduğu esnada İran elçiliği heyeti de orada bulunmaktaydı. Bu heyette tercüman olarak Ohannes adında bir Ermeni vardı (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 5-7). Kendisi Prens Ohannes olarak anılmaktaydı. Daha önce Ermenilerden bi-

rine prens unvanı verilmediğinden bunun bir İngiliz politikası olabileceği ihtimali üzerinde durulmaktaydı. İmparator'un huzuruna bu Ermeni'nin kabul edilmesi bazı sakıncalar doğurabilirdi. Çünkü bu, İran'daki Ermeni milletinden bir prensin varlığını İmparator'a tasdik ettirmek demektir. Müşir Fuad Paşa'nın bu mesele hakkında Rusya Hariciye Nazırı Kirs ile görüşmesinin ardından Tercüman Ohannes İmparator'un huzuruna kabul olunmamıştır (BOA, Y. EE. 80/55). Fuad Paşa, burada yapmış olduğu önemli girişim neticesinde farklı emeller için hazırlanan bir projenin gerçekleşmemesini sağlamış oldu.

Fuad Paşa, Petersburg'da bulunduğu süre zarfında Rus devlet adamlarıyla istişare yapmayı da ihmal etmedi. Özellikle Ermeni meselesi konusunda sürekli istişare halinde olmuştur. Görüşme yaptığı kişilerden biri Kont Fenac idi. Fenac, Ermenilerin istiklalinden yana olmadığını lakin gerek Rusya'ya göç eden Ermenilerden ve gerek Anadolu'daki konsoloslardan alınan bilgilere göre bazı yolsuzluklar olduğunu ifade etmiştir. Ancak kendisinin bahsetmiş olduğu göçmen Ermeniler kimi borçtan, kimi sair husustan dolayı 2-3 sene önce pasaportsuz firar etmiş serseri takımından olup itimat edilmeyen kişilerdi. Yine konsolosların elde ettikleri bilgiler ise Ermeni rivayetleri olduğunu ifade ederek hakkaniyetli olunması gerektiği Fuad Paşa tarafından ifade edildi. Kendisi Ermeni işini fazla uzatmamak için kabahatli memurların acilen azledilmesi veya uzaklaştırılması halinde iyi neticeler alınacağı kanaatindeydi. Fuad Paşa, daha sonra Aleksî, Vladimir ve Mişel adlı grandüklerle görüşmeler gerçekleştirdi. Yaptığı görüşmelerde Rusya'da büyük küçük herkesin Ermeni meselesi aleyhinde olduğu izlenimini elde etti (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 5-7, 22).

Gerekli görüşmeleri yapan Fuad Paşa dönüş için izin istediği sırada kendisine İmparator tarafından name-i hümayuna yazılacak cevapnameyi almadan gidemeyeceği uyarısı yapıldı. Hatta Müşir Fuad Paşa'ya bir hafta önce gelen İran Sefaretinin cevapname beklediği yönünde açıklama yapılmıştır. Fuad Paşa bundan istifade ederek Ermeni meselesiyle ilgili görüşmelerini sürdürmeye devam etmiştir. Ermeni meselesi konusunda İmparator'dan yardım beklediklerini diğer Rus devlet adamlarına sürekli olarak anlatmaya çalıştı. Fuad Paşa, Rus devlet adamlarından İmparator'un hastalığı ve vefatı sırasında Bâbîâli tarafından belirtilen üzüntünün ve takdim edilen name-i hümayunlardan dolayı talebin dikkate alınıp icabına bakılmak için gayret sarf edecekleri yolunda cevaplar almaktaydı. Ayrıca Fuad Paşa, İmparator'un annesiyle de görüşmek istemişse de diş ağrısı ve yüzündeki şişlikten dolayı görüşmeye muvaffak olamadı. İlerleyen zamanlarda İran Sefaretinin oradan ayrılmasıyla İmparator'un validesi Fuad Paşa ile görüşme arzusunda bulunduğunu ilettili. Bu sayede onunla da görüşmüş oldu (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 7-9).

İmparatorun cevapnamesini bekleyen Fuad Paşa her zamanını iyi kullanmaya çalışarak görüşmelerini sürdürmüştür. Özellikle Ermeni meselesi konusunda Hariciye müsteşarı Şişkin ve Asya Müstemlekat Nazırı Kabini ile fikir alışverişinde bulundu. Şişkin, Ermeni meselesinde İngiltere'ye uygun bir hal ve harekette bulunmayacaklarını, bu işe siyasi bir mesele rengini verilmeyeceklerini, Kafkasya Ermenilerinin başkalarının kışkırtmalarına gelmemeleri için valilere emir verdiklerini belirtmiştir. Kabini ise olayı araştırın memurların gerçeği gizlememeleri halinde bu işe iyi bir netice verileceğini düşünmekteydi. Ayrıca Ermeni meselesinin Osmanlı kadar Rusya'ya da zararının olduğu ve İngilizlerin bu siyasetten vazgeçmeyeceği kanaatindeydiler (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 7-9).

Görüşmelerin devam ettiği sırada Fransa sefiri bizzat Fuad Paşa'nın kaldığı yere gelerek planlanan bir yemek için davetiye getirdi. Kendisi geldiğinde Mösyö Kirs'in İngiltere'nin teşviki

üzerine İtalya'nın Anadolu Tahkik Komisyonunda İtalyalı bir memurun bulunmasını Fransa ve Rusya'ya teklif etmiş olduğundan bahsetti. Ayrıca İtalya'nın orada konsolosu olmadığından bu komisyona memur göndermeye hakkının olmadığı cevabının verildiğini söyledi. Bunun üzerine İtalya bir konsolos tayin ederek komisyona memur etmek istedi buna İngiltere müsaade ettiyse de Rusya ve Fransa'nın bu hareketi kabul etmeyecekleri yönünde beyanda bulundu. Çünkü komisyonda İtalyan bir memur bulunacak olursa Ermeni sorunu devletler meselesi şeklini alacaktı. Durumun İngiltere tarafından Rusya ve Osmanlı aleyhinde alınan bir karar olması dolayısıyla Rusya'nın buna yanaşmayacağı ifade edilmekteydi. Ayrıca antlaşmalara göre konsolos tayin ve atamalarında Osmanlı Devleti'nin rızasının alınması ve resmî belge ile kabul etmesi gerekti. Osmanlı Devleti'nin Ermeni meselesi konusunda zerre kadar Rusya'dan şüphe etmemesi gerektiği yönünde açıklamada bulunan Kirs, meselenin çözülmesi için kendilerine düşen görevi yapacaklarını söyledi (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 7-9, 22-23; Sertoğlu, 1977, s. 12). Müşir Fuad Paşa, Petersburg'da bulunduğu sırada gördüğü her devlet adamına Ermeni meselesini açarak görüşlerini almıştır. Bu da özellikle kendisine verilen bu görevi layıkıyla yapma adına çabaladığını göstermektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin uluslararası arenada Ermeni meselesi konusunda yalnız kalmaması adına elinden gelen gayreti göstermiştir.

Fuad Paşa vefat eden İmparator'un mezarını ziyaret ederek çelenk bırakmıştır. Bu durum İmparator ve validesini son derece mutlu etmiştir (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 10-11). Diğer taraftan Fransa Sefiri Kont de Montebello'nun düzenlediği yemeğe katıldı. Buradaki izlenimlerini anlatırken Ermeni meselesiyle ilgili Fransa sefirinin bir Osmanlı memuru gibi gayret sarf ettiğinden bahsetmektedir (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 12, 24). Daha sonra Fuad Paşa ve sefaret heyeti, prens ve prensesler tarafından tertip edilen yemeklere katılmışlardır. Yemeklerden önce Hamidiye marşının çalınması da dikkate değerdir. Gittikleri yerlerde hoş karşılanarak görülmesi gereken yerler gezdirilmiştir (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 25). Prensес Yusupova tarafından düzenlenen yemekten iki tarafın da son derece memnun kaldıkları anlaşılmaktadır. Prensес Yusupova misafirlerini karşıladıktan sonra saray içerisindeki camiye kendilerine gösterdi. Gayet muntazam ve özenerek yapılmış camiye gezen Osmanlı heyeti hayran kaldı. Daha sonra prensesin mücevherlerini görme fırsatı buldular. Burada da Hamidiye ve Rus marşları çalındı. Prensес Yusupova Müslüman bir hanedana mensuptu ve ilk halife Ebubekir'in soyundan geldiğini iddia etmekteydi. Ayrıca kendisi yemekte şarap içmezdi. Aslının Antakya ümerasından olduğunu, Hülagû zamanında Tatarlara katılıp Kazak taraflarına geldiklerini ve Deşt-i Kıpçak ile Kazak bölgelerine hükümdar olduklarını anlatmıştır (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 26-27). Prensес Yusupova'nın Müslüman oluşu Osmanlı heyetine karşı daha misafirperver olmasını sağlamıştır. Bu doğrultuda heyetin rahat etmesi konusunda elinden geleni yaptığı görülmektedir.

Fuad Paşa, Petersburg'da askerlik eğitimi gören Osmanlı askerleriyle de bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu kişiler Kazak usulünde eğitim görmek ve dönüşlerinde Hamidiye Süvari alaylarında istihdam edilmek üzere Sultan II. Abdülhamid'in emriyle Petersburg'a gönderilen Süvari Yüzbaşı Mehmed Sadık ve Ahmed Feyzi Efendilerle Sıdkı Bey'di. Daha sonraki kayıtlardan eğitimini tamamlayan bu kişilerin İstanbul'a döndüğü anlaşılmaktadır (BOA, HR. TH. 169/95; Y. PRK. TKM. 34/27; HR.TH. 128/41; HR. TH. 163/111).

Müşir Fuad Paşa'nın İstanbul'a Dönüşü ve Sefaretnamesi

Rusya İmparatoru'na name-i hümayun ve nişanların tesliminin ardından Osmanlı sefaret heyetinde bulunan kişiler birtakım nişanlarla taltif edilmişlerdir. Fuad Paşa'ya murassa

Aigle Blanc (Ak Kartal), Kâmil Beyefendi ve Mirliva İzzet Paşa'ya 1. rütbeden Saint Stanislas, Süvari Mülazımı Hasan Bey'e ise 3. rütbeden Saint An nişanları verilmiştir (BOA, İ. TAL. 76/3).

Bâbîâlî'nin Müşir Fuad Paşa'nın hareket edip etmediği veya ne zaman döneceği konularında Petersburg Sefaretinden bilgi istediği sıralarda İstanbul Rus Sefiri General Puşkin, Sultan II. Abdülhamid'in huzuruna çıkararak İmparator'un tahta çıkışını bildiren nameleri sundu (BOA, Y. PRK. EŞA. 20/103). İstenilen görevleri yerine getiren Müşir Fuad Paşa ise Petersburg'dan hareket etmek için hazırlıklara başladı. Miladi yılbaşında yeni yıla Petersburg'da giren heyet, 5 Ocak 1895'te yola çıkarak trenle Moskova'ya ulaştı (BOA, Y. A. HUS. 316/73). Gelecekleri konusunda haberi olan yetkililer, kendilerine Kremlin Sarayı'nda bir daire tahsis etti. Moskova'da Ortodoks yortusu olduğundan 3 gün 3 gece çarşı kapalı durumdaydı. Daha sonra Moskova Valisi Grandük Serj ile eşi tarafından kabul edilerek görüşmelerde bulundular. Görüşmelerin ana konusu İstanbul ve Osmanlı coğrafyası üzerineydi. Diğer konu ise Ermeni meselesiydi. Grandük Serj, Ermeni meselesinin İngilizler tarafından büyütülmesi sebebinin Rusya'yı Hint sınırından çevirip Anadolu'ya yöneltmek olduğu kanaatindeydi (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 12, 28).

Moskova'da birkaç gün bulunan Müşir Fuad Paşa, gerekli görüşmeleri gerçekleştirdikten sonra Varşova'ya doğru hareket etti. Varşova üzerinden Viyana'ya ulaştığında burada da birtakım görüşmelerde bulundu. Burada görüşeceği kişi Prens Lobanof'du. Görüşmenin ana konusu ise yine Ermeni meselesi üzerineydi. Nitekim yaptığı görüşmeden dolayı Prens Lobanof memnun kalmıştı. Daha sonra İstanbul'un yolunu tutan Müşir Fuad Paşa ve sefaret heyeti 15 Ocak 1895 tarihinde İstanbul'a ulaşmıştır (BOA, Y. EE.d. 1097, s. 7-9, 18-21, 28).

Döndükten sonra Müşir Fuad Paşa, Petersburg fevkalâde elçiliğine ait bir sefaretname hazırlamıştır. Muhtemelen hazırlamış olduğu bu sefaretnameyi Sultan II. Abdülhamid'e takdim etmiştir. Osmanlı Arşivinin *Yıldız* tasnifinde yer alan bu sefaretname 9 Mart 1895 tarihinde kaleme alınmıştır. 19 sayfadan ibaret olan sefaretnamesinde İstanbul'dan yola çıkışından dönüşüne kadar bulunduğu faaliyetlere ve izlenimlerine yer vererek bazı konularda da tavsiyelerde bulunmuştur. Ermeni meselesine dair yaptığı görüşmeler ve genel durumla alakalı ayrıntılı bilgilere yer verirken Ermenilerin Osmanlı Devleti toprakları dışındaki faaliyetleri hakkında bahislerde bulunmuştur. Ayrıca İngiltere'nin bu mesele üzerindeki genel tutumu ve davranışları hakkında düşüncelerini ifade etmiştir.

Müşir Fuad Paşa'nın Petersburg Osmanlı Sefiri Hüsnü Paşa'ya eleştirileri de sefaretnamede yer almıştır. Hüsnü Paşa'nın hal ve hareketlerinin Osmanlı Devleti'nin siyasi politikasına uygun olmadığı konularında eleştirilerde bulunmuştur. Ayrıca sefarethanede düzensizlik ve çalışanların yetersiz olması konularını da dile getirmiştir. Müşir Fuad Paşa, Hüsnü Paşa'yı diplomasi mesleğinde yetersiz olarak görmektedir. Hüsnü Paşa'nın İstanbul'da yüksek bir memuriyette bulundurularak yerine tecrübeli devletler arası ilişkiyi iyi bilen bir devlet adamının atanmasının gerektiğini belirtmiştir (BOA, Y. EE.d. 80/55). Buna karşın Hüseyin Hüsnü Paşa ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde Fuad Paşa'nın dediği gibi bir durumdan söz etmek mümkün değildir. Çünkü Petersburg'da 19 yıl görevde kalması kendisine duyulan güvenin yanı sıra başarılı bir temsil gerçekleştirmesinden kaynaklanmaktaydı. Nitekim Sultan II. Abdülhamid'in Fuad Paşa'nın bu fikirlerinin dikkate almaması da bunu destekler niteliktedir. Hüseyin Hüsnü Paşa 1889 yılında başladığı Petersburg sefirliği görevini 1908 yılına kadar sürdürerek Müslüman elçiler içinde kesintisiz 19 yıl görev yapan önemli bir diplomat olarak karşımıza çıkmaktadır (Akpınar, 2022, s. 284, 294; Kunalalp, 1999, s. 47).

Sonuç

19. yüzyılda Rusya, Osmanlı Devleti'nin diplomatik temaslar içerisinde olduğu devletlerden biriydi. Bunda hem coğrafi yakınlık hem de uluslararası alanda devletin izlediği politika etkiliydi. Petersburg Sefaretinin açılması ve fevkalâde elçilerin gönderilmesi diplomatik adımlarda önemli rol oynamıştır. Sultan II. Abdülhamid devrinde fevkalâde elçiler, iki devletin dostane ilişkilerini pekiştirmek ve güncel sorunlar hakkında fikir alışverişinde bulunmak için görevlendirilmişlerdi. 1894 yılında Müşir Fuad Paşa'nın fevkalâde elçi olarak görevlendirilmesi de bundan ileri gelmekteydi. Görünürdeki sebep cülus ve izdivaç tebriği gibi görünse de asıl amacın Ermeni meselesi konusunda kendisine uluslararası bir dayanak aramak olduğu söylenebilir.

Müşir Fuad Paşa'nın bu göreve getirilmesinde Rusya hanedanı üyeleriyle tanışıklığı ve devlete iyi hizmetleri etkili olmuştu. Bundan dolayı Sultan II. Abdülhamid'in ona bu görevi vermesi doğru bir karar olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim kendisine verilen talimatlara uygun bir şekilde hareket ederek sürekli görüşme ve istişare içerisinde olmuştur. Bu görüşmeler Rusya ile dostane ilişkilerin devam etmesi konusunda önemli rol oynamakla birlikte Ermeni meselesi konusunda bazı vaatlerde bulunulmasını sağladı. Müşir Fuad Paşa tarafından bu fevkalâde elçilik olumlu olarak geçmiştir. Ancak Ermeni meselesi konusundaki görüşmeler olumlu geçmesine rağmen bu mesele Osmanlı Devleti'nin başını ağrıtan önemli problemlerden olmaya devam etmiştir.

KAYNAKÇA

1- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâbîâli Evrak Odası Evrakı (BEO): 520/38998, 529/39658.

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT): 324/75.

Hariciye Nezareti Siyasî Kalemi (HR. SYS): 29/69.

Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye Odası (HR. TH): 128/41, 150/63, 163/111, 169/95.

İrade Hususi (İ. HUS): 32/125.

İrade Maarif Nezareti (İ. MF): 2/41.

İrade Taltifat (İ. TAL): 76/3.

Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti (ML. EEM): 122/112.

Yıldız Esas Defterleri (Y. EE.d): 1097.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE): 80/55.

Yıldız Perakende Başkıtabet Dairesi Evrakı (Y. PRK. BŞK): 38/72.

Yıldız Perakende Elçilik-Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y. PRK. EŞA): 20/95, 20/102, 20/103.

Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı (Y. PRK. TKM): 34/27.

Yıldız Sadaret Hususi (Y. A. HUS): 312/37, 315/65, 315/68, 316/13, 316/73.

2- Süreli Yayınlar

Haber. 1 Ocak 1937.

3- Araştırma Eserler

AKPINAR, M. (2022). "II. Abdülhamid Döneminde Bir Hariciye Bürokratının Portresi Hüseyin Hüsnü Paşa (1839-1916)". *Tarih Araştırmaları Dergisi*. XLI/LXXII: 269-298.

AYDIN, M. (1989-1992). "Livadya Sefâretleri ve Sefâretnâmeleri". *Belgeler*. XVI/XVIII: 321-322.

CEVRİOĞLU, M. H. (2022). "Yeni Çağ Osmanlı Diplomasisinde Fevkalâde (Ad Hoc) Misyonlar: XVII. Yüzyılda İsveç Elçileri Örneği". *History Studies*. XIV/III: 529-546.

DADYAN, S. (2013). "Dört Devre Şahitlik Etmiş Bir Osmanlı Paşası Müşir Deli Fuad Paşa". *Toplumsal Tarih*. CCXXIX: 22-28.

ELÇİ, İ. H. (2019). "Osmanlı Diplomasisi ve Gelişim Süreci". *Külliyyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*. VII: 23-38.

ERKOÇ, E. (2004). *Beşiktaş Muhafızı Yedi Sekiz Hasan Paşa ve Bir Devrin Hikayesi*. Çorum: Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri.

KARATEKE, H. T. (2012). *Padişahım Çok Yaşa (Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Merasimler)*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

KUNERALP, S. (1999). *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922)*. İstanbul: İsis Yayınları.

KURAN, E. (1999). "1793-1811 Döneminde İlk Osmanlı Mukim Elçilerinin Diplomatik Faaliyetleri". *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 55-59.

KURAT, A. N. (1987). *Rusya Tarihi (Başlangıcından 1917'ye Kadar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KURAT, A. N. (2011). *XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk – Rus İlişkileri (1789-1919)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KÜTÜKOĞLU, M. (1989). "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Fevkalâde Elçilerin Ağırlanması". *Türk Kültürü Araştırmaları*. XXVII/I-II: 199-231.

ÖZBİLGİN, E. (2008). "Fuat Paşa (Deli)". *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*. [Cilt 1]. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 466.

ÖZTUNA, Y. (2005). *Devletler ve Hanedanlar*. [Cilt 2. İlaveli 3. Baskı]. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

SERTOĞLU, M. (1977). "Müşir Fuad Paşa'nın Petersburg Hatıraları". *Hayat Tarih Mecmuası*. X-XI: 4-16.

TAHSİN PAŞA, (2021). *Yıldız Hatıraları*. [Haz. Ahmet Zeki İzgöer]. İstanbul: İz Yayıncılık.

TOPAKTAŞ, H. (2017). "Rus Çar'ına Livadya'da Hoş-âmedî: Turhan Paşa'nın II. Nikolay Nezdinde Fevkalâde Elçiliği (1898)". *Osmanlı'da Siyaset ve Diplomasi*. İstanbul: Mahya Yayınları. 241-266.

TOPAKTAŞ, H. (2015). *Sultan II. Abdülhamid ve Diploması (Hüseyin Kâzım Bey'in Diplomatik Seyahatleri (1882-1887))*. İstanbul: Okur Kitaplığı Yayınları.

TUNCER, H. (2010). *Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

YADİ, A. (2023). "Son Dönem Osmanlı Diplomatlarından Abdülatif Safa Bey (1868-1931)". *Türk Diplomasisine Yön Verenler (Olaylar, Kişiler, Kurumlar)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları. 95-103.

4- Elektronik Kaynaklar

Taha Toros Arşivi, <https://core.ac.uk/download/pdf/45610421.pdf> (Erişim Tarihi: 7 Mart 2024).

EKLER

EK-1 Müşir Fuad Paşa'nın Petersburg Sefaretnamesi (BOA, Y. EE, 80/55)

Atabe-i Ulyâ-yı Şevket İhtivâ-yı Cenâb-ı Hilâfet-penâhiye

Rusya İmparatoru haşmetlü Nikola hazretlerinin bu kere sandalî-i imparatorîye ku'ûdu mülâbesiyle taraf-ı eşref-i cenâb-ı tâcdârîlerinden lâzıme-i tebrik ve tehniyeti ifâ ve ihdâ buyrulan imtiyâz ve şefkat nişânlarını i'tâyâ me'mûr buyrulmuş olduğundan şeref-sünûh ve sudûr buyrulan emr ve irâde me'ali-i âde-i şehinşâhîlerine imtisâlen refâkat-i çâkerâneme ta'yîn buyrulan mâbeyn-i hümayûn-ı mülûkâneleri kâtiblerinden Kamil Bey ile yâverân-ı hazret-i şehriyârîlerinden Yusuf İzzet Paşa ve mahdumum ve yâverim Kolağası Hasan kulları beraber oldukları hâlde işbu bin üç yüz on senesi kânun-i evvelin birinci pençşenbe günü saat on bir buçuk raddelerinde Avrupa şark sür'at katarına râkiben Sirkeci iskelesinden hareketle şehri mezkûrun beşinci pazarirtesi günü akşamı ya'ni Salı gecesi Petersburg timur yolu istasyonuna muvâsalat olundukda Devlet-i Aliyyelerinin Petersburg Sefiri Hüsnü Paşa kullarıyla he'yet-i sefâret ve Rusya'da ikâmet-i çâkerânem müddetinde refâkat-i bendegâneme mihmândârlık sıfatıyla müşârün-ileyh imparator hazretleri tarafından ta'yîn olunan Rusya erkân-ı harbiye-i umûmiyesi fenn şu'besi müdiri yâverân-ı imparatorîden Miralay Jak Jelenski büyük üniformasını lâbis olarak kemterlerine bi'l-istikbâl saray-ı imparatorî tarafından gönderilen arabalara râkiben imparator tarafından ikâmetimize tahsîs olunan Otel Dorop'a nâzil olduk bu otelde misâfir edilişimizin esbâb-ı mucibesi ise imparator hazretleri ile validesi imparatoriçenin Petersburg'da mukîm oldukları sarayın vüs'at-i kâmileli olmamasından ve hemşiresinin de orada bulunmasından ve kış sarayı ta'bîr olunan sarayın da ta'mîr edilmekte bulunmasından münba'is olmuş ve düvel-i ecnebiye süferâ-yı fevkalâdelerinin ve hatta General Yovaven ve Amiral Jerve ile daha on kişiden mürekkeb olarak Fransa hükümeti tarafından gönderilen hey'et-i sefâret-i fevkalâde ile imparatorun izdivaçlarını tebrik zımında Şâh-ı İran şehâmetlü Nasıreddin Hân hazretleri cânibinden i'zâm olunan ve kullarından dokuz gün mukaddem Petersburg'a muvâsalat eden sefâret-i fevkalâde dahi mezkûr otele misâfir edilmişlerdir.

Petersburg'a muvâsalat-ı kemterânemin ertesi Salı günü ale'l-usûl Rusya Hariciye ve Harbiye nazırlarıyla vükelâ ve saray-ı imparatorî a'zâm me'mûrlarıyla görüşüldüğü gibi müte'akiben Fransa Sefiri Kont dö Montebello'ya kart de vizit bırakılarak ifâ-yı vazife edilmiş ve anlar taraflarından dahi mu'âmele-i mütekâbile bi'l-icrâ işbu merâsimin arkası beş gün zarfında alınmıştır Şâh-ı müşârün-ileyh tarafından i'zâm olunan he'yet-i sefâret meyânında şâh-ı müşârün-ileyhin akrabasından biri bulunmasından mıdır ve şimdiye kadar böyle bir me'mûriyete ilk def'a ta'yîn

olunması mıdır yoksa süferâ-yı fevkalâdenin icrâ eyleyecekleri merâsim-i mu'tâde ve müte-kâbile hakkında Viyana'da mün'akid mu'âhedenâme ile protokolde mûnderiç ahkâma adem-i vukûfundan mıdır tamam on gün kadar hiçbir me'mûru ziyâret etmedikleri hâlde çâkerleri hak-kında mukâbeleten i'âde olunan ziyaretten sonra İran he'yet-i sefâreti icâb eden mahallerce merâsim-i mu'tâdeyi mümkün mertebe ifâ edebilmişlerdir ancak he'yet-i mezkûre meyânında tercümanlık vazifesini ifâ etmek üzere Ermeni milletinden Prens Ohannes nâmında birinin bu-lunduğu suret-i mahsûsada haber alınarak bundan mukaddemki me'mûrîn-i çâkerânemde kesb-i mu'ârefe eylemiş olduğum saray-ı imparatorî nâzırı Kont Vranzof Daşkof'a i'âde-i ziyâret zımında azîmet-i çâkerânemde şimdiye kadar Ermenilerden hiçbir şahsa prens nâmı verilme-miş ve hatta mesmû' dahî olmamış olduğu hâlde hey'et-i mezbûre arasında prens nâmıyla böyle bir şahsın tercüman sıfatıyla imparator hazretlerine takdîmi câlib-i nazar-ı dikkat bulunduğu ve bu ise imparator-ı müşârün-ileyhe İran'da Ermeni milletinden bir prensin vücudunu tasdik et-dirmek demek olacağı ve şu hareketin bir İngiliz politikasından münba'is bulunduğu istib'âd edilemeyeceği zemininde idâre-i lisân olunmuş ve Hâriciye Nezâreti me'mûrlarından Hâriciye Nâzırı Mösyö Kirs'in mahdûmuna dahî bu yolda ifâdâtda bulunmaklığım üzerine İran hey'et-i sefâreti tarafından tebrîk merâsiminin ifâsı esnâda mûmâ-ileyh Ohannes Hân huzûr-ı impara-torîye kabul olunmayub tercümanlık vazifesinin elsine-i şarkıyye mektebi hâcelerinden bir Rus-yaluya ifâ etdirildiği mevsûken haber alınmış ve biri imparatora ve diğeri imparatoriçeye ve üçüncüsü imparator-ı müşârün-ileyhin vâlidelerine olmak üzere üç kıt'a nâme ile hedâyâ-yı şâhîyi hey'et-i mezkûre Petersburg'a muvasalatlarının on dördüncü günü takdîm edebilmiş ise de imparator-ı müşârün-ileyhin vâlidesi mâtem sebebiyle hey'et-i mezkûreyi nezdine kabul etmeyerek nâme-i şâhîyi bi'l-vâsıta almışdır.

Petersburg'a muvasalat-ı kemterânemin beşinci günü hey'et-i mezkûreye ta'yîn ve tahsîs olunan arabalara nisbeten çâkerlerine suret-i mahsûsada gönderilen arabalar gâyet mükellef olduğu gibi ilâve-i ihtirâm olmak üzere yâverân-ı imparatorîden dört zâbit esb süvâr olarak arabaları ta'kîb etdikleri ve Hâriciye Teşrîfâtçısı Prens Aleksander Orozof pîşgâh-ı bendegânemde ve sâ'ir teşrîfâtçılar da diğere arabalarda buldukları hâlde saray-ı imparatorîye azîmetle on dakika arâmdan sonra imparator ve imparatoriçe hazerâtı "emarant" ta'bîr olunan salonda birlikte bu-lunarak ve imparator-ı müşârün-ileyh hazretleri murassa' nişân-ı âlî-i Osmânî'yi hâmil olarak yalnız kullarını kabul etdikleri sırada lâzime-i ihtirâmı ifâ zımında irâd eylemiş olduğum ma-kalenin tercümesi ber-vech-i zîr arz olunur şöyle ki

"Haşmet-me'ab metbû'-ı mufahhamım pâdişâhım efendim hazretlerinin zât-ı imparatorîleri hakkında ber-kemâl olan hissiyyât-ı dostâne ve teveccühât-ı müvalâmkârânelerini bir kat daha isbât ve ibrâz zımında sandâlî-i imparatorîye cülûs ve izdivaç-ı haşmet-penâhîlerinin tebrîği vazifesini ve hânedân-ı imparatorîlerinin devâm ve bekâsı ve Rusya memâlikinin ma'mûriyeti ve devleteyn-i mu'azzamateyn beyninde öteden berü cârî olan râbîta-i hem-civârî ve meveddet-kârînin tahkimi temenniyâtını arz ile beraber nâme-i hümayûn ile imtiyâz-ı nişân ve zîşânını ve ana merbut berât-ı âlîsini zât-ı âlî-i imparatorîlerine ve imparatoriçe hazretlerine de diğere nâme-i hümayûn ile şefkat nişânını berâtiyla ma'ân arz ve takdîm ile kesb-i fahr eyler ve uhde-i âcizâneme tevdî' buyrulan işbu me'mûrîn-i âliyyeyi huzûr-ı imparatorîlerinde ifâ ettiğimi kemâl-i mübâhât ile dâ'imâ der-hâtır ederim" imparator-ı müşârün-ileyh nutk-ı ma'rûzun her kelime ve cümlesini kemâl-i nezâketle hüsn-i telakki ederek hitâmında kable'l-mülâkât mûmâ-ileyh Vranzof vâsıtasıyla haber aldığım Ermeni mes'elesine dâ'ir imparator-ı müşârün-ileyhin çâkerlerine hitâben vukû' bulan ifâdâtında evvel emirde zât-ı za'âlî-i mülûkânelerinin kendileri

ve hânedan-ı imparatorîleri haklarında ibrâz buyrulan mevâlât-ı sahîha ve teveccühât-ı mah-sûsadan dolayı müteşekkîr ve minnetdâr bulunduğunu ve Ermeni mes'elesinin pek ziyâde vel-vele-endâz olduğunu söylemiş olmasına mukâbil devleteyn-i mücavereteynin doğrudan doğ-ruya alâkadâr oldukları şu bî-esâs mes'elenin hangi menba'dan tereşşuh ettiği zât-ı âlî-i impa-ratorîlerince hafî olmadığı cihetle bu işin mu'âvenet-i imparatorîleriyle te'sîrsiz kalacağına metbû'-ı mufahhamın emniyeti ber-kemâl olduğunun ve nezd-i saltanat-ı seniyyede bulunan sefir-i kebîrleri Mösyö dö Nelidof ile baştercüman Mösyö Maksimof'un devleteyn beyninde cârî olan musâfât ve mevâlâtı te'yîd ve tahkim edecek âmâl ve efkâra tatbik-i hareket etmekte ol-duklarından mûmâ-ileyhimânın bu bâbdaki mesâ'isi nezd-i imparatorîlerinde rehîn-i takdîr ola-rak asâr-ı fi'iliyesini müşâhede etmek temenniyâtında bulduklarının arzını ilâveten tebliğ ve fermân buyurmuşlardır yolundaki cevâb-ı abîdânem üzerine bu mes'elenin hüsn-i tesviyesi em-rinde olan arzû-yı şahanelerine tevfiik-i hareket edeceğini beyân buyurmuşlardır andan sonra refâkat-i çâkerânemde bulunanların takdimini beyân etmek usûl-i teşrifâtiyeden iken impara-tor-ı müşârün-ileyh sandâlî-i hükûmete yeni ku'ûd ettiği ve merâsim-i mu'tâde ve lâzımeyle ta-mamen adem-i vukufu cihetiyle bu bâbda bir şey söylemeksizin avdet eylemesiyle dışarı çıkıp salon kapısı dışarısında bulunmakta olan teşrifât-ı umûmiye nâzırı Prens Aleksander Dolgo-roki'yi bulub imparator hazretleri refâkat-i çâkerânem he'yetinin takdîmi hakkında bir şey emr etmediklerini beyân eylemekliğimi müte'akib mûmâ-ileyh gidib keyfiyeti arz ve ihtâr eylemesi üzerine refâkat-i çâkerânem he'yetini sefir-i fevkalâdenin kabul edildiği salona almak mu'tâd olmayub salon haricindeki mahalde takdîmi muktezâ-yı teşrifâtdan iken imparator-ı müşârün-ileyh ta'mîr-i sehv için he'yet-i mezkûreyi büyük salonda kabul ile ibrâz-ı iltifât eylemişlerdir huzûr-ı imparatorîden çıkıldıkda Prens Dolgoroki imtiyâz nişânı kordonunun sağdan sola veya soldan sağa ta'lîk olunacağını ve kordonun ucuna merbut bulunan nişândan mâ'adâ boyuna ası-lan nişânın ve iki madalyanın nereye konacağı ve neden dolayı mezkûr madalyaların mevcûd bulunduğu sebebinin çâkerlerinden sù'âl eylemesiyle nişân-ı âlî-i imtiyâzın gümüş madalyasını hâ'iz bulunmadıkça altun madalyasının ve altunu hâ'iz olmadıkça birincisinin verilmemesi nizâm-ı mahsusu icâbından bulunduğu ecilden birlikte ihdâ olunmuş ve mezkûr nişânların ise biri göğse ve diğeri boğaza ve üçüncüsü sağdan sola ta'lîk edilen büyük kordonun ucuna ta'lîk olunacağı beyân olunmuşdur resm-i kabulün akîbinde imparatorun valideleri imparatoriçe vâki' olan talebim üzerine yalnız kullarını kabul edeceğini evvelce va'ad etmiş ise de impara-torun huzurundan çıkdıktan sonra mûmâ-ileyh Prens Dolgoroki nezd-i kemterâme gelerek müşârün-ileyhâya hitâben bir nâme-i hümâyûnu hâmil olub olmadığı hafiyyen sorması üzerine bu yolda müşârün-ileyhâya bir nâme-i hümâyûn tastiri devlet-i aliyyece usûl ve kavâ'id-i teşrifâtiye cümlesinden olmadığı ve fakat cânib-i me'âli menâkıb-ı şehriyarîlerinden evvelce mükerreren bâ telgrafnâme beyân-ı ta'ziyet buyrulmuş olduğu gibi bu kere dahî taraf-ı kem-terânemden müşârün-ileyhâ hazretlerine şifahen istifsâr-ı hâtır merâsimini ifâya me'mûr buy-rulduğumu ve müteveffâ imparator hazretlerinin hâl-i hayâtında ve sefâret-i fevkalâde ile Li-vadya ve Yalta'ya iki def'a vukû' bulan me'mûriyet-i çâkerânem esnâsında nâ'il olduğum iltifâtın teşekkürâtını tecdîd husûsunda tecviz-i kusûr etmemek için müşârün-ileyhânın huzûruna ka-bul olmaklığımı ricâ etmekliğim üzerine müşârün-ileyhâ hazretleri bu iltimâsın is'âfını arzu et-mekte iseler de dışının şiddetle ağrımaya cihetiyle şimdilik kabulde ma'zûr olduğunu ifâde ey-lemeleriyle hâssa-i Kazak ma'iyet bölüğü efrâd ve zâbitânı taraflarından mâtem hâlinde bulun-dukları hâlde selâmlanarak saray-ı imparatorîye nasıl azîmet olunmuş ise ayn-ı teşrifât ile misâfir bulunduğumuz otele avdet olunmuşdur.

İmparator hazretleri cânibinden resm-i kabulün icrâsı zımında Ermeni mes'elesine dâ'ir vukû' bulan ifâdât muhtırası imparatoriçenin İngiltere kraliçesinin hafidesi bulunmasından inbi'âs etdiği vârid-i hâtır olmağla daha sarîh ifâdâtda bulunmak ve kendisini imparator nezdinde i'mâl-i nüfuza vâsıta etmek üzere müteveffâ imparatorun zevcesi imparatoriçeyi suret-i mahsûsada ziyâret-i vecîbeden add edilmişdir andan sonra müteveffâ imparatorun küçük amucası olub Petersburg'da bulunan askerin başkumandanı olan Grandük Vladimir ile mülâkât olunarak bu yolda mükâleme cereyân etmiş ve mu'ahharan Kafkasya vâlî-i sâbıkı ve başkumandanı olub şimdi umûm Rusya topçu asâkiri başkumandanı bulunan Grandük Mişel ile görüşülüb anınla dahî cereyân eden mükâlemâtda esâs mes'elece zemîn-i ifâde muhtelif ve fakat me'âl ve maksad irâde-i şâhânelerine tevfiğ-i hareket merkezinde olub şu kadar ki müşârün-ileyh grandük ifâdât-ı vâkî'ası cümlesinde muhâbebe-i müte'ellime-i ahîrede Kars ve Batum'da bulunan İslâmlar merkez-i hilâfete olan irtibât-ı ma'nevîleri cihetiyle dâ'imâ hicret etmekde ve Ortodoks mezhebinde bulunan Hristiyanlar yerlerinde kalmakda olub hadd-i zâtında sâde-dil ve çalışkan olan Ermeniler kendi hâllerinde yaşamakda bir gürûh oldukları hâlde bunları tahrik ve teşvik ve tergîb edenlerin memalik-i mahrûsa-i mülûkânelerinin sâ'ir cihetlerinde ve ale'l-husûs merkez-i saltanat-ı seniyyelerinde bulunan mütemevvilîn ve me'mûrîn olduğunu beyân eyledi kulları da şu ifâdesini tasdik ile beraber zâten Ruslar Yahudilerin aleyhinde buldukları cihetle Petersburg'a muvâsalatında mesmû'm olan "mefsedet ve mel'ânetde bir Ermeni üç Yahudi'ye bedeldir" bir Rus darb-ı meselini irâd eylemekliğim üzerine müşârün-ileyh meşhur olan bu darb-ı meseli ne çabuk öğrendiğimi der-meyân eyledi ba'dehu müşârün-ileyhin mahdûmu ve müteveffâ imparatorun damadı ve imparator-ı lâhikin muhibbî ve mekteb arkadaşı ve eniştesi bulunan Grandük Aleksander Mişeloviç ile Grandüşesi Eksina tarafından kabul olunarak cümlesine olduğu gibi müşârün-ileyimâ Grandük ve Grandüşese dahî te'sirât-ı vâkî'alarına iştirâk-ı hümâyûnlarını beyân ve lâzım gelen ta'ziyet ifâ ve selâm-ı mahsus-ı mülûkânelerini teblîğ ile beraber vâlideleri imparatoriçe hazretlerinin nâ-gehânî düçâr oldukları dış ağrısından dolayı mazhar-ı mülâkât olunamayarak taraf-ı eşref-i mülûkânelerinden teblîğine me'mûr buyrulduğum selâm ve ta'ziyet şâhânelerini ifâ edememek kullarınca bâ'is-i te'essüf olduğundan imkân-ı mülâkâtın husûlüne vesâtet eylemeleri için vukû' bulan iltimâs ve ricâyı kabul ile müşârün-ileyhâ imparatoriçe hazretlerinin zâten kullarını görmek arzusunda bulduklarını beyân ve bu bâbda icrâ-yı tavassut edeceğine va'ad ile ber-vech-i ma'rûz zât-ı âlî-i mülûkâneleri cânibinden müteveffâ imparatorun hâl-i hayâtında istifsâr-ı hâtır ve sâ'ir sûretle ibzâl buyrulan iltifât-ı şâhânelerinden dolayı beyân-ı memnûniyet eylediler ba'dehu grandüklerden ba'zıları müteveffâ imparatorun zevcesi imparatoriçe hazretleriyle mülâkât vukû' bulub bulmadığını çâkerlerinden istifsâr eylemeleriyle sû'î tâlî'im iktizâsı olarak müşârün-ileyhâya âriz olan dış ağrısının hâsil eylediği ızdırâb mülâkât şerefinden mahrum etdiğini ve Hâriciye Nâzırı Mösyö de Kirs'in dahi düçâr olduğu hastalıktan dolayı kendisini göremeyüb müsteşârı Mösyö Şişkin ile mülâkât olunduğunu beyân eyledim Ermeni mes'elesinin Rusya politikasına âidiyeti cihetiyle Asya eyâlâtı politika müdürü Kont Dimitri Kapnist ile görüşülerek mûmâ-ileyhin gerek nezd-i çâkerâneme geldiğinde ve gerek ana i'âde-i ziyâret eylediğimde cereyân eden mükâlemâtda mûmâ-ileyhin Devlet-i Aliyye'de bulunan Ermeniler haklarında icrâ-yı mezâlîm olunmakda olduğuna dâ'ir vukû' bulan ifâdesine mukâbil Devlet-i Aliyye'de mezâlîm icrâ olduğuna ihtimâl vermek nefsü'l-emre muvafık olmadığı gibi bu rivâyeti işâ'a eden İngiliz evrâk-ı havâdisâtı mündericâtına sıhhat nazarıyla bakılmak lâzım gelse vaktiyle Rusya'da Yahudilerin lamba makâmında gaz ile iş'âl ve ihrâk eyledikleri hakkındaki rivâyetlerinin tasdîki lâzım geleceği derkâr ve hâlbuki her iki rivâyetin bî asıl ve esâs olduğu bedîdârdır husûsuyla memalik-i Devlet-

i Aliyye Rusya Devleti memâlikinin eczâ-yı mütemmimesinden olmadığı cihetle bu mes'eleyi İngiltere Devleti'nin harekâtına karşı bi'z-zât hüsn-i tesviye edebilmek iktidârını hâ'iz olduğunu ve belki de devlet-i müşârün-ileyhânın maksad-ı hakîkîsi de bundan ibâret bulunduğunu ve ma'mâfih muhârebe-i zâ'ileden mukaddem İngiltere Devleti Bulgarların düçâr-ı mezâlim olmakda bulunduğuna dâ'ir ol-vakit der-meyân eylediği tebligât ve şikâyat mücerred Bulgarları istiklâliyet havadarlığına teşvîk ve bu yolda birtakım neşriyyât-ı garazkârâne semeresi olarak Rusya'yı muhârebe-i hûnrîzâne icrasına sevk ile nihâyet-i husûl maksadına muvaffak olmuş olduğu gibi şimdide Rusya Devleti'nin Pamir ve Kore cihetlerine ma'tûf olan nazar-ı siyâsisini bertaraf etmek üzere kısm-ı küllîsi Rusya'da bulunan Ermenileri kendine minnetdâr ile Rusya aleyhinde ikâ'-ı gavâ'il etmek ve ileride Tiflis'de bir Ermeni hükümeti teşkili maksadını hazırlamak için memalik-i şâhânede ve taht-ı tâbî'iyet Devlet-i Aliyye'de bulunan Ermenileri tahrik ve ifsâd eylemek azmine düşmüş ve bu hayal memalik ya'ni vücudu mefrûz olan Ermenistan'ın olsa olsa Rusya Devleti memâliki dâhilinde teşkili tabî'î bulunmuş olduğunu ve müteveffâ imparator hazretlerinin Devlet-i Aliyye hakkında derkâr olan mu'âmele-i mütekâbile-i dostânesi saltanat-ı seniyye ile Rusya Devleti'nin menâfi'-i esâsiye ve hukûk-ı hem-civârisi iktizasından olmasıyla bunun imparator-ı lâhik hazretlerine ve intikâli şüphesiz bulunduğu hâlde İngiltere politikasının tervîcine mütemâyil olan efkâr ve müşâvirinin kendi devletinin menâfi'î hilâfında der-meyân eyledim.

Grandük Aleksî ile vukû' bulan mülâkâtta dahi imparator hazretlerinin yevm-i mahsûsunda asâyîş-i umûmîyi tehdîd edecek bir hâl ve hareket vukû' bulmuş olsa Rusya Devleti'nin kavânîn ve nizâmât-ı mevzû'asınca ne yolda mu'âmele icrâ olunabileceğini müşârün-ileyhden istifâr eylediğimde o makule eşirrà polis ve jandarmanın teklifine karşı durduğu anda haklarında silâh isti'mâl olunacağı der-meyân eylemesi üzerine sâye-i ihsân-vâye-i cenâb-ı mülûkânelerinde her dürlü rütbe ve me'mûriyete nâ'il ve füyûzât-ı memleketden müstefîd olmakda olan Ermeniler kıymet-i nîmet ve inâyeti takdîr etmek vacibe-i zimmetleri iken geçen ıyd-ı fitrın birinci günü Dersa'âdet'de Kumkapu'da vâki' Ermeni Patrikhanesinde ayin-i ruhânî icrâsı sırada Ermeni milletinden ba'z-ı sebükmağzân kilise derûnunda hükûmet-i seniyye aleyhinde açıktan açığa muhtel-i edeb-i tefevvühâta ve kilisede patrike ve hâricde bi'l-ictimâ' lisân-ı münâsib ve leyyin ile dağılmalarını teklîf ve nasihat eden jandarma ve polise karşı silâh teşhir ve isti'mâline cür'et etmiş oldukları ve jandarma ve polisten mecruh ve belki de maktûl bulunduğu hâlde taraf-ı eşref-i hazret-i pâdişâhîlerinden tebliğ buyrulan fermân-ı hümâyûn mucibince eşirrà-yı merkûmeden hiç birinin burnu kanamaksızın derdest ve cihet-i adliyeye teslîm olunarak ce-reyân eden muhâkeme-i aleniyyede i'tirâf-ı cürm etmiş oldukları hâlde pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin bilâ istisnâ kâffe-i teba'a-i hümâyûnları haklarında mebzûl buyrula gelen eltâf-ı mâlü'n-nihâyeleri iktizasından olarak mazhar-ı afv olmuşlar iken bunlardan ba'zısı firâren ve ba'zısı da me'zûnen li-maslahaten Avrupa'ya ve belki de Rusya'ya azimetle bir takım neşriyyât-ı kâzibeye tasaddî eylemiş ve etmekde bulunmuş oldukları gibi Devlet-i Aliyye'nin itfa'ie alayları kumandanı Ferik Zıçni Paşa'nın damadı olub rü'esâ-yı İngiltere'de bulunan cemi'yet-i fesâdiyenin başlı a'zâsından ve belki mü'essislerinden bulunan ve bir mirâs da'vâsından dolayı Macaristan'a azimetine ruhsat almış iken İngiltere tarîkiyle İran'a azimetle el-yevm orada Posta ve Telgraf nâzırı nasb olunmuş olan Vahran Bey'in de bu cümleden bulunduğu ve şu hâlde nazaran İngiltere Devleti Devlet-i Aliyye'nin taht-ı tâbî'iyetinde bulunan Ermeniler haklarında mezâlim ve te'addiyât vukû'ndan bahisle i'lân-ı şikâyet edeceği yer de Devlet-i Aliyye'nin bi'l-cümle teba'asının emniyet arz ve can ve mal ve serbestî-i ayin ve mezheb ve lisânları husûsunda

dâ'imâ ibzâl eylemekte olduğu müsâ'adât-ı kâmile ile teba'a-i sâ'ire misillü müstefid olan Ermeniler her devlet ve memleketde kânûnen müstelzim-i ceza olan cinâyât vâkı'alarının afvı emrinde gösterilen ifrât-ı merhamet ve âtufeti mu'aheze eylemiş olsa idi lisân-ı hakîkate daha münâsib olacağını ityân eyledim umûm grandük ve grandüşesler tarafından vukû' bulan hüsn-i kabul mücerred veli ni'met-i bi minnetimiz hazretlerinin hânedân-ı müşârün-ileyhden ba'zılarının li-ecli'z-ziyâre İstanbul'a gelüb envâ-i iltifât ve müteveffâ imparatorun hastalığı müddetinde bî-dirîğ buyrulan mükerreren istifsâr-ı hâtır ile mu'âmelât-ı nevâz-şikerânenin semeresi olduğunda şüphe yokdur.

Bundan sonra ba'z-ı zevât ile mülâkât vesilesini istihsâl etmek üzere Petersburg Sefaret-i seniyyelerinde tertib olunan otuz altı kişilik ziyâfet-i mükemmelede Rusya Devleti'nin ricâl ve erkânından med'uv bulunanlar meyânında Devlet-i Aliyyelerinden merâtib-i muhtelifede hâ'iz oldukları nişânlarını kendi nişânlarına takdimen ta'lîk ederek sefarete gelmiş olanlar ile maksad-ı âlî dâ'iresinde ve her birerlerinin hâ'iz oldukları ehemmiyet nisbetinde musâhabat olunarak bunlardan saray-ı imparatorî nâzırı General Vranzof Daşkof müteveffâ imparatorun pek mu'temedi olduğu gibi imparator-ı lâhikin validesinin de mu'temedi ve hadd-i zâtında muktedir ve umûr-ı hâriciye ve efkâr-ı mu'tedile ashâbından ve her ne vakit arzu etse imparator ve imparatoriçenin huzûrlarına girebilmek me'zûniyetini hâ'iz ve meri'yyü'l-hâtır olub Devlet-i Aliyyeleriyle Rusya Devleti'nin makarrına fi'ilen ve fikren hâdim bir adam olmağla o gece gibi ziyâfetde imparatoriçe hazretleri çâkerlerini eskiden tanıyub müteveffâ zevcinin de mazhar-ı teveccühü olmaklığım hasebiyle kullarıyla görüşmeği pek ziyade arzu etmekte olduğunu ve fakat İran sefir-i fevkalâdesinin ta'ziyeti hâvî getirmiş olduğu nâme-i şâhîyi kabul edib kendisi kabulde beyân-ı ma'zeret etmiş olduğunu ve anlar Petersburg'da bulundukça çâkerlerini kabul etmiş olsalar kâ'ide-i nezâket-i düveliyyeye muvafık olamayacağından nâme-i hazret-i şehinşâhîlerine imparator hazretleri tarafından yazılacak cevâbın te'hîr-i teslimi Acemlerin buradan gitmesi maksadına müstenid bulunduğunu ve anlar gittikten sonra kemterlerini kabul edeceğini ve ta'yîn olunacak yevm ve vakit kabulü bi'z-zât gelib ifâde edeceğini mahremâne beyân eyledi birazda erkân-ı harbiye-i umûmiye reisi ve hakîkaten ma'lûmât ve dirâyet-i fevkalâde ashâbından bulunan General Obırcef ile görüşülüb erkân-ı harbiye dâ'iresinin temâşâsı arzusunda bulunub bulunmadığı sû'âl eylediğinde ma'a'l-memnûniye kabul edeceğimi beyân etmeğlim üzerine ertesi günü alafranga sa'ât ikide hey'et-i sefâret-i seniyyelerini kabul için intizârda bulunacağını beyân edib ertesi günü mukarrer olan zamanda gidildikde müşârün-ileyh ma'iyetleri taraflarından ihtirâmât-ı lâzîme ile istikbâl olunarak erkân-ı harbiye-i umûmiyeyi teşkil eden dokuz şu'benin her biri gezilerek o he'yetin mahsul-i sa'yî olan Galvanoplasti ve Fotolitografi ve alât-ı hendesiyeden planimetr alidat aklemetr pantometr kronometr daha bu gibi alât ve edevât-ı hendesiyelerini harita ve tercüme-i vukû'ât ve tevârihe â'id kitâblarını teşhîr ve esnâ-yı temâşâda Asya haritalarına atf-ı nazar olunur iken kulları Besarimede gitmekte olan re'is-i müşârün-ileyhe hafî sûretde parmakla Pamir ve Kore kıt'alarını irâ'e ile kulağına Rusyaca hâ'iz-i ehemmiyet olan şu iki noktayı nazardan teb'îd ve ileride Polonezlerle bir hak-ı imtiyâz i'tâsına tasaddî etdirilmek için vücûdu farz edilse ma'kûsuyla mütenâsib bir Ermeni mes'elesi meydana çıkarırlarsa Rusya Devlet-i mu'azzamasının sizin gibi bir erkân-ı harb re'isine mâlik olmadıkları i'tikâd-ı hayâlisinden ileri gelmiş bir keyfiyet olduğunu ifâde eylediğimden teşekkür ve ta'zîme alâmet olmak üzere baş eğerek beyân-ı memnuniyet eylemiştir.

Andan sonra erkân-ı harbiye kütübhânesine gidildikde her lisandan fûnûn ve tevarîh ve enbiyâ ve hulefânın gazavâtını mutazammın kütüb-i nâdirenin şimdiki mevcûdu on altı bin aded râddesinde olduğu görülmüşdür dâ'ire-i mezkûrede Rusya Devleti'nin bidâyet-i teşekkülünden bu

ana gelinceye değin sebk eden muhârebâtı ve o muharebelerde verilmiş olan madalyaların camekânlar içinde nümûneleriyle anı ihrâz etmiş olan zabitanın isimleri duvarlarda mahkûk bulunduğu ve erkân-ı harbiye riyâsetine bu güne kadar me'mûr edilen mâreşâller ile cenerallerin siyâset dâ'iresinde yağlı boya ile resimleri ve şâyân-ı takdîr bir çok şeyleri görüldükden sonra kendisiyle vedâ' edildiği zaman müşârün-ileyh bundan iki yüz sene evvel tanzîm olunmuş olan haritaların bir kıt'asıyla Asya ve Afrika kıt'alarının haritalarından birer adedini yâdigâr olarak kullarına vermiş ve mezkûr haritaların nezd-i dekâyık vefd-i hazret-i mülûkânelerinde tensîb buyrulduğu takdîrde suretleri alınarak Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskerî erkân-ı harbiyesince alikonulub asılları kullarına i'âde olunmak üzere atabe-i ulyâ-yı tâcdârîlerine arz ve takdîm kılınmıştır şu esnâda dâ'ire-i mezkûrenin sefâret-i fevkalâde ile Petersburg'a gelenlerden yalnız Fransa hükûmeti fevkalâde seffriyle kullarına med'uvven gezdirilmiş olduğunu re'is-i müşârün-ileyh suret-i mahsûsada ifâde eylemiş olmasıyla çâkerleride muhârebe-i zâ'ilenin kendi menfa'atlerini bir hânedede iskân eden iki biraderin ızrârında arayan ilkâat hâriciye sâ'ikasıyla tahaddüs etmiş bir münâkaşadan başka Devlet-i Aliyyece bir ehemmiyeti hâ'iz olmadığından buna Rusya Devlet-i fehîmesininde bir daha kapılmamak ümid ve i'tikâdında bulunduğuna şu dâ'irenin bize mahrem tutulmayarak gezdirilmesi en büyük delîl ve devleteyn beyninde teminen cârî olan sulh ve sâlâh-ı ebedîye kefil-i kâfî add ederim dedim şu söz re'is-i müşârün-ileyhin pek ziyâde mucib-i takdîri olarak avdet olundu.

İran şâhının akrabasından olup Petersburg'a gelmiş olan fevkalâde seffirin iki def'a ziyâret-i ben-degâneme gelerek bulamamış olduğu istihbâr kılınmağla mücerred kâ'ide-i nezâkete muhâlif hareketde bulunmamak için hâh ve nâ-hâh i'âde-i ziyâret edilmiş ve kendisinin orada bulunması imparatoriçe tarafından kabulüme mâni' olduğu cihetle esnâ-yı musâhabatda Petersburg'un ab ve havasının vehâmetinden bahisle ne vakit avdet edeceğini kat'iyen sezdirilmeyecek dolayısıyla ve zemin ve zaman ile kendisinden sù'âl eylediğimde Salı günü hareket edeceğini haber vermiş ve esnâ-yı mükâlemedeki elfâz ve etvâr-ı bâridesine karşı kemâl-i nezâketle cevaplar verilerek avdet olunmuştur.

Ertesi günü evvela hânedân-ı imparatorînin defnine mahsus olan birinci büyük Petro'nun kilisesine gidilerek Fransız Amiralı Amiral Jorve'nin vaz' etmiş olduğu simden ma'mûl çelenkin üç misli büyüklükde âdet üzere defnine ve şimşir dallarının donuk gümüşden ma'mûl birbiri içinde çifte çelenk ile sulh ve müsâlemete alâmet-i mahsûsa olarak kezalik donuk gümüşden müteveffânın arması ve üzerinde altundan ma'mûl imparatorluk tacının resmi ve altındaki gümüşden ma'mûl Frenk bağının üzerine yâverân-ı kirâm hazret-i şehriyarîden seffir-i fevkalâde Müşir Fuad Paşa tarafından müteveffânın ibkâ-yı nâmına yâdigâr ta'zîmdir ibâresi tarih-i vefâtıyla bandrolüne hakk etdirilerek onda bir mikyâsda aldırılıb leffen arz ve takdîm kılınan fotoğrafide manzûr-ı mekârım menşûr-ı şehriyârîleri buyrulacağı üzere siyah kadifeden etrâfi sırma ve çar köşesi beyaz tırtırlı püsküller ve gayet geniş bir tarafı beyaz ve diğer tarafı siyah uzun kurdele ile yasdığa rabt olunmuş olduğu hâlde Birinci Petro'nun İsveçlilerden zabt ve teshîr eylediği Petersburg Kal'ası derûnunda inşâ etdirib kendisiyle hânedân-ı imparatorînin defnine tahsîs edilmiş olan Katedral dö Pirloperimiye nâm kiliseye defn edilen müteveffâ imparatorun kabrine mezkûr çelengi vaz' etmek üzere gidildikde âdât-ı kadîmelerinden olduğu üzere imparatorların vefâtlarında na'aşları iki anahtarlı bakırdan ma'mûl sanduk derûnuna kilidlenerek hâzırlanmış olan lahide konulub tuğla ve harç ile tonos yapılarak üzerine mermerden sanduka vaz'î ve mezkûr iki anahtardan biri nezd-i imparatorîde ve diğeri kal'a muhâfızının yed-i hıfzında bulundurulub mezkûr çelengi imparatorun kabri üzerine vaz' etmek üzere kiliseye girileceği sı-

rada kilise kapısında vürûd-ı câkerânemize muntazır olan kal'a muhâfız ihtiyâr bir Rus miralay olub ahâlisi muta'assıb bulunan Petersburg ve Moskova şehirleri kiliselerine fes çıkarmayarak girilebilmesi mesbûk olmadığı hâlde miralay-ı mûmâ-ileyh havanın soğukluğundan bahisle kaput çıkarılmamasını teklîf etmesi üzerine fes çıkarmamak ta'zîmsizlik add edileceği ve Devlet-i Aliyye me'mûrlarının bu misillü resmî mahallerde fes çıkarılmamasına bir yol açmak için bu misillü ma'âbede kaput çıkarmayarak girmek gibi ta'zîmsizlik de bulunmak mümkün olamayacağı cihetle fes ibkâ ve kaput ve kaloş çıkarılarak kiliseye girib çelengi vaz' eyledikten sonra avdet eyledim.

Evvelce mahdûmuyla mükâleme olunarak mülâkâtımız için ta'yîn olunan çeharşenbe günü Mösyö Kirs tarafından kabûl olunub Ermeni mes'elesi Devlet-i Aliyye'nin sarf-ı dâhiliyesinden ma'dûd olduğu hâlde bu mes'elenin İngiltere ve Fransa ve Rusya murahhaslarından mürekkeb teşekkül edecek komisyon hey'etine düvel-i müşârün-ileyhim misillü mu'ahharan İtalya Devleti tarafından dahi bir murahhas ta'yîni taleb ve teklîf olunmuş ve bunlardan İngiltere Devleti tarafından bu teklîfe muvâfakat gösterildiği gibi teklîf-i mezkûre Rusya ve Fransa devletlerinin dahi iştirâk eylemeleri emrinde sarf-ı mesâ'î etmiş ise de İtalya Devleti'nin düvel-i müşârün-ileyhim misillü evvelce Bitlis vilayetinde konsolos bulunmaması kendisinin orada menâfi'-i mahsûsası olmamasına delâlet eder ahvâlden bulunması cihetiyle devlet-i müşârün-ileyhânın Devlet-i Aliyye'nin mu'âmelât-ı dâhiliyesine ta'alluk eden bir mes'eledede böyle bir fikr ile iştirâka hukûk-ı beyne'd-düvel kâ'idesince salâhiyeti olamayacağı zemininde idâre-i kelâm ve Fransa ve Rusya murahhaslarının tahkîkât-ı câriyede Devlet-i Aliyyelerinde beyân-ı re'y eylemeleri melhuz olmasına binâen İngiltere Devleti efkâr-ı mahsûsasınca kendisine bir mu'ayyen ve şerîk olmak üzere İtalya Devleti'ni bi't-teşvîk murahhas sıfatıyla bir konsolos müteheyyi-i i'zâm olduğu keyfiyeti tebliğ edilmesine de bu misillü konsoloslar ta'yîn ve i'zâmlarının Devlet-i Aliyye tarafından berât-ı âlf ile tecvîz ve tasdîki ahden meşrut olduğundan saltanat-ı seniyyenin tensîb ve muvâfakatına â'id bir mes'ele hakkında gerek konsolos ve gerek murahhas ta'yîni emrinde Devlet-i Aliyye'ye mürâca'at olunmasını tavsiye ile beraber memalik-i Devlet-i Aliyyelerinin her cihetinde menâfi'ni ika'-ı şûrişde arayan İngiltere Devleti'nin vücuda getirdiği şu Ermeni mes'elesinde dahi te'mîn-i muvaffakiyeti için İtalya Devleti teşvîk ve igrâ eylemesiyle konsolos ve murahhas ta'yîni vukû' bulacak teklîfe cânib-i Devlet-i Aliyye'den cevâb-ı red verildiği takdîrde farz-ı muhâl olarak devlet-i müşârün-ileyhâ Devlet-i Aliyye sevâhiline donanma sevk etmek gibi tehdîd âmîz harekât-ı ahd-i şikenâneye teşebbüs edecek olur ise hukûk-ı Devlet-i Aliyyelerinin vikâye ve muhâfazası emrinde Rusya ve Fransa devletlerinin efkârı mütâla'âtının ne merkezde olabileceği kendilerinden istizâh ve istimzâc olundukda devlet-i müşârün-ileyhânın böyle bir cür'ete kıyâm edemeyeceğini ve şâyed böyle mecnûnâne bir hareketde bulunacak olur ise Rusya ve Fransa devletlerinin men'-i ta'arruz zımında müdâhale-i fi'iliyede bulunacaklarının tabi'î olduğunu ve ma'mâfih Devlet-i Aliyye kâr-ı aşinâ ve müstakîmü'l-etvâr ve hüsn-i ahlâk ile muttasif me'mûr istihdâm etmemekde olunmasından nâşî bedhâhâne ser-rişte olabilecek mesâ'ilin hudûsuna bâ'is olmakda bulunduğunu der-meyân eylemesine mukâbil saltanat-ı seniyye umûr-ı dâhiliye ve hariciyesinin hüsn-i temşiyeti emrinde idâre-i umûr-ı mülkiyeye vâkîf ve terakkî-i şân-ı devlete hâdim me'mûrinin hüsn-i intihâbına i'tinâ eylemekde olduğu hâlde ne çâreki ba'z-ı bed-hâhânenin ilkâât-ı mütemâdiyesi her zaman bir tâkım gavâ'il hudûsuna sebep olduğu ve her dürlü icrâât-ı haseneyi takdîrde müste'id olmak şöyle dursun mu'ahezeden gerü durmadıkları nazar-ı te'essüfle görülmekde olduğundan bu bâbda tashîh-i efkâr eylemesini ve nezd-i hükümet-i seniyyede sefir bulunan Mösyö dö Nelidof'un imparator-ı sâbık hazretlerinin vefâtı

üzerine Rusya'ya azîmeti cihetiyle müddet-i gaybubetinde kendüsüne vekâlet eden sefâret müşteşârı Mösyö Jadofeski Ermeni menba'alarından tereşşuh eden rivâyât-ı garaz-kârânenin mâhiyet ve kemiyetini hâdde-i tedkîk ve tahkîkden geçirmek külfetini ihtiyâr-ı lüzum görmeyerek telakki etmiş olduğu gibi arz etmiş olması ihtimâlından ileri geldiğini beyân etmekliğim üzerine her ne hâl ise işte Rusya Devleti böyle müşkil ve mühim bir zamanda Devlet-i Aliyye hakkında isbât eylediği asâr-ı hayr-hâhâneye fîmâ-ba'd televvünden ârî olarak mu'âmele-i mütekâbile-i meveddet-kârânede bulunması lüzumunu ifâde eyledi bunun üzerine Rusya ve Fransa nezdinde bulunan İngiltere süferâsı Devlet-i Aliyye'nin suret-i mahsûsada ta'yîn eylediği hey'et-i tahkîkiyenin icrâ etmekde olduğu tahkîkât kendüsünce kanâ'at bahş olmadığı hâlde gerek esnâ-yı tahkîkâtta ve gerek hey'et-i tahkîkiyenin Dersa'âdet'e avdetinden sonra o civâr ve havâlide her istediği mahalde konsolos ve murahhas ma'rifetleriyle icrâ-yı tahkîkât edebilmek hak ve salâhiyetini muhâfaza edeceğinden bahisle Rusya ve Fransa devletlerine icrâ-yı tebligât eylemiş olması üzerine bu mes'ele Devlet-i Aliyye'nin sarf-ı umûr-ı dâhiliyesinden bulunmasıyla İngiltere'nin memalik-i Devlet-i Aliyye'de hûd-be-hûd icrâ-yı tahkîkât için me'mûr ta'yînine salâhiyeti olamayacağını Rusya ve Fransa devletlerinin Londra sefirleri hükûmet-i metbû'alarından aldıkları emir üzerine İngiltere Hâriciye Nezâretine müttehidü'l-me'âl notalarla beyân eylediklerini Kont dö Montebello'dan istihbâr kılınmıştır.

Bâlâda arz olunduğu vechle Mösyö Kapnist birinci ve ikinci def'a vukû' bulan ziyaretime mukâbeleten i'âde-i ziyâret eylediğinde isti'mâl ettiği lisânı Rusya Devleti'nin menâfi'-i esâsiyesine ve Devlet-i Aliyyeleriyle cârî olan musâfât ve muhâdenete mugâyir olduğunu gerek sarayı imparatorî nâzırı Kont Vranzof Daşkof ve gerek grandükler ve ale'l-husûs Rusya Devleti'ni buhrân-ı azîm-i mâlîden kurtarub bugünkü i'tibârını te'mîn eden Mâliye nâzırı vâsıtalarıyla imparator hazretlerine ismâ' edilmiş olduğundan mûmâ-ileyhin şu hareketi nezd-i imparatorîde mucib-i takbîh olarak me'mûriyetinden infisâl edecek râddeye gelmesi üzerine mûmâ-ileyh Mösyö Kapnist kullarını birkaç kere daha ziyâret etdiğinden tashih-i efkâr eylemiş olduğu isti'mâl ettiği lisândan istidlâl olunmuşdur muahharan Rusya Mâliye nâzırıyla vukû' bulan mülâkât-ı kemterânemde şu aralık Devlet-i Aliyye fondolarının tenezzül etmesi Dersa'âdet'de bulunan Ermeni alâverecileriyle anların pişvâsı olan İngilizlerin Dersa'âdet borsasında icrâ etmekde oldukları mu'âmele-i hıyânet-kârâne ve sarrafiyeden neş'et etmiş ve bunların terakkî-i fi'at eylemesi husûsunu te'mîne ve i'tibâr-ı mâlî-i Devlet-i Aliyye'yi tezyide medâr olmak üzere tazmînât-ı harbiyenin te'diyesi emrinde pek o kadar tazyîk ve isti'câl olunmamasını ve Rusya'ya ikinci def'aki me'mûrîn-i bendegânemde müteveffâ imparator hazretleri cânibinden tazmînât-ı mezkûrenin ahvâl-i mâliye-i Devlet-i Aliyye'nin icâbât ve müsâ'adesine göre imhâl-i te'diyesinin Rusya Devleti menâfi'nede muvafık olacağı hakkında vukû' bulan va'adin bugünkü günde Rusya Devletince mer'î tutulacağından emin bulunduğum cihetle müteveffâ-yı müşârün-ileyh tarafından sevk eden va'ade tevffîk-i hareket olunacağını beyân eylemesinden bi'l-istifâde istihzâr eylemiş olduğum ba'z-ı vesâ'it-i münâsibe ile Rusya Devleti'nin tazmînât-ı harbiyeden fârig olacağı Avrupa gazeteleri vâsıtasıyla piyâsa ve menâbi'-i lâzımeye telkîn ve ismâ' edilmesiyle Devlet-i Aliyye-i mülûkâneleri tahvîlâtı iki üç gün sonra matlûb olan fi'atı bulmuş olmağla bu bâbda vukû'a gelen mu'âvenet ve müsâ'ade-i mahsûsasından dolayı müşârû'n-ileyhe bi'l-hâssa teşekkür eyledim Hâriciye Nâzırı Mösyö Kris ile vukû' bulan mülâkâtta Ermeni mes'elesinin bed-hâhânenin makâsıd-ı mefsedet intihâsını hükümsüz bırakacak sûretde hall ve tesviyesi tarafeynin hukûk ve menâfi'-i hem-civarî ve dostîsini te'mîn edecek mevâddan bulunmasıyla bu bâbda tedâbir-i lâzıme itihâzı hakkındaki ifâdat-ı kemterâname mukâbil Tiflis'de bulunan Ermenilerin Devlet-i Aliyye'nin zîr-i tâbî'iyetindeki Ermeniler ile ihtilât ve muhâbere eylemeleri zımında icâb eden

mahallere evâmir-i kat'iyeye verildiği ve Tiflis'de bulunan Ermeni menâbi'nden zuhur edib Avrupa gazetelerine derç etdirilerek mahallî gazetelerinden iktibâsen yazmış oldukları bir tâkim makâlâtın yine mezkûr gazetelerle tekzîb ve tashîhi için reddiye yazdıracağını va'ad eylemelerine vedâ' ederek avdet olundu.

Pençşenbe günü mu'ayyen olan vakitte saray-ı imparatorî nâzırı tarafından bi'l-istikbâl müteveffâ imparatorun zevcesi imparatoriçe hazretlerinin huzûruna kabûl olundum taraf-ı eşref-i mülûkânelerinden selâm-ı mahsûs ve lâzime-i ta'ziyeti ve küçük mahdûmları ve imparator-ı lâhikin küçük biraderi olub mukaddemâ Dersa'âdet'i ziyâretinde taraf-ı şâhânelerinden ta'yîn ve tahsîs buyrulmuş arabalara râkiben birlikde Yıldız Saray-ı şevket ihtivâsına gidilmiş olan Grandük Jorj hazretlerinin ahvâl-i sıhhiyelerine dâ'ir ma'lûmât alınamadığından pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin ziyâde merâk etmekde olduklarını teblîğ ve ifâde ile beraber ba'z-ı bedhâhânın ilkââtıyla işâ'a edilen vâsıl ve esâs olmayub sırf hayâlden ibâret olan Ermeni mes'elesinin Rusya'ya ta'alluk-ı küllisi olduğundan bir takım sebükmağzânın âmâl-ı harîsânelerine meydan verilmemek için nezd-i imparatorîde icrâ-yı nüfuz ve vesâtet buyurmalarını ve zevçleri müteveffâ imparator hazretleri zât-ı hazret-i mülûkânelerine ber-kemâl olan muhabbet ve muhâdenetin kendilerince en mukaddes bir yâdigâr-ı kıymetdâr olacağına ve bunun ile'l-ebed muhâfaza edileceğine şevketlü efendimiz hazretlerinin emniyet ve i'timâdları ber-kemâl bulunduğunu der-meyân eylemekliğim üzerine zât-ı hazret-i mülûkâneleri zevci müteveffâ imparator hazretlerinin hastalıkları müddetince vukû' bulan istifsârı ve mahdûmu hakkında da şu vechle mu'âmele-i cemîle ibrâz buyurmuş olmaları kendisini fevkalâde müteşekkîr ve minnetdâr eylediği gibi zât-ı hazret-i şâhâneleri haklarında derkâr olan muhabbetlerinin an-be-an tezâyüd ve terakkî etmekde olduğunu ve kullarıyla güzel zamanlarda iki def'a mülâkât olduğunu ve zevci imparator hazretlerinin çâkerlerine samîmi olan muhabbetine karşı kabrine gidüb çelenk vaz'ıyla mu'âmele-i kadir şinâsîde bulunmaklığım mahzûziyet-i vefreyi mucib olduğunu beyân eylemeleri üzerine bu vazîfe-i mahsûsayı şimdiye kadar uzatmamak lâzım gelür ise de şu aralık gavâ'ilin kesreti cihetiyle te'hir etdiğini ve müteveffâ imparator hazretlerinin ziyâ'-ı ebedîsinden dolayı fevk-i maye-tasavvur müte'essir olduğu kemâl-i suzişle arz eylemekliğime binâen müşârün-ileyhâ şiddet-i te'sirlerinden gözleri yaş ile dolmuş ve kemterlerine bildirmemek için eliyle ve diğer elinin baş parmağını sıkılamakda bulunmuş olduğu hâlde mahdûmları imparator hazretlerine Ermeni mes'elesi hakkında vesâyâ-yı mütemâdiyede bulunacağını ve kendileri de bu mes'eleyi ta'kîb ederek tevsi'ine meydan vermeyeceğini beyan eylemeleri rikkat-i ben-degânem mucib olmasıyla hemân elini öpererek vedâ' eyledim

Petersburg'da grandükleri ziyâret eylediğim zaman evvelce Dersa'âdet'e gelmiş ve mazhar-ı envâ'-ı iltifât-ı şâhâneleri olmuş olan Grandük Pol ile Grandük Serj'den Grandük Pol ile Petersburg'da görüşüldüğü sırada evsâf-ı cemîle-i mülûkânelerini kemâl-i ihtirâm ile yâd ve tekrâr ederek büyük biraderleri müteveffâ imparator üçüncü Aleksander hazretlerinin hastalığı müddetince bâ telgrafnâme vukû' bulan istifsâr-ı hatırdan dolayı hânedân-ı imparatorînin bilâ riyâ minnetdâr olduklarını ve müşârün-ileyhimâdan Moskova valisi Grandük Serj'den o aralık Moskova'ya müteheyyi-i azîmet olduğundan zât-ı mekârim-simât-ı mülûkânelerine lâyük bir suret-i ihtirâm-kârânede bendelerini orada kabûl edeceğini beyân ile da'vet eylemiş idi imparator hazretleri cânibinden tahsîs olunan vagona refâkat-ı çâkerânem hey'etiyle ma'an binilerek kânun-ı evvelin dördüncü cum'a ertesi günü akşamı ya'nî pazar gecesi sâ'at iki râddelerinde Petersburg'dan bi'l-hareke ferdâsı pazar günü sâ'at beşde istasyonuna vusûl-i çâkerânemizde şehir-i mezkûr Zabtiye Nâzırı Miralay Delasofeski ile me'mûrîn-i sâ'ire taraflarından bi'l-istikbâl getir-

miş oldukları saray arabalarına râkiben doğruca ikâmetimiz için hazırlanmış olan Kremlin Sarayı teferru'âtından bir dâ'ireye nâzil ve orada vürudumuza muntazır bulunan Moskova sarayları nâzırı ferîk ile müşîr rütbesi beyninde ve kolordu kumândânı rütbesinde yâverân-ı imparatorîden General İstolipini ve müşârün-ileyhin mu'âvini ferîk rütbesinde Kozosof taraflarından istikbâl olunarak pazar ve pazarirtesi günü Moskova ricâl-i me'mûrînine mütekâbilen i'âde-i ziyâret olduğu gibi oradaki âsâr-ı kadîme ve neffiseden bulunan emâkin ve müze gibi mahaller gezilib pazarirtesi akşamı ya'nî salı gecesi için tertîb edilmiş olan mükemmel at canbazı oyununu temâşâ zımında müşâru'n-ileyh General İstolipini tarafından vukû' bulan da'vete icâbetle oyun mahalline gidildikde hâzırlanmış olan locaya birlikde oturularak o gece yortu olmak mülâbesesiyle oyun mahalli gâyet kalabalık olduğundan Avusturya ve Almanya ve İtalya askeri üniformalarını lâbis ve o devletlerin sancaklarını hâmil olan kızlar sahne-i temâşâyâ çıktılar bunlar ellerindeki tüfenklerle ta'lîm icrâsından sonra İngiliz askerini taklîden kezâ İngiliz bayrağını ve İskoçya askeri üniformasını lâbis diğer bir takım kızlar dahî sahneye koşarak gelmesiyle politikaya â'id bir oyun icrâ olunacağını hiss ve teferrüs ile birâz dışarı çıkararak bir şey içmekliğini teklîf eylediğimde oyunun neticesine vâsil olmak için tevakkuf etmekliğimi ricâ eylemesiyle oyunun hakîkaten politikaya müstenid bulunduğu ve bu günde oyuncuların arzusuyla olmayub hükûmetin inzimâm re'yiyle tertîb edilmiş bir şey olduğu anlaşıldığından tevakkufa mecbur oldum işte bu kızlar ellerindeki tüfenklerle manevra ve ateş icrâsına başlayınca Danimarka ve İsveç ve Norveç üniformalarını lâbis olan oyuncular girüye çekilib İngiliz üniformasını lâbis İskoçyalılar Almanya ve Avusturya ve İtalya askerini aleyhine ateş etdirdikleri esnâda Rus ve Fransız üniformalarını lâbis ve devleteynin bayraklarını hâmil olan iki kız hâzırlanmış olan dört kollu tahterevan gibi müsteviyyü'l-sath ve üstü açık bir tezkireyi kemâl-i sür'atle getirerek Danimarkalılarla İsveçliler o tezkirenin taşımaya iştirâk etmeksizin bir vaz'-ı müteaccibâne ile silâh bedest olarak durmaktalar iken Rus ve Fransız üniformasını lâbis ve onların bayrağını hâmil olan o iki kız tezkirenin üzerine sıçrayub diz üstü nişân-ı âsâr vaz'iyetde buldukları ve yedlerinde bulunan bayrakları birbirine çatmış oldukları hâlde o tezkire dört kolunun ikisinde Fransız ve diğer ikisinde de Rus askeri omuzuna almak üzere yerden haylice yukarı kaldırdıkları sırada Çerkes elbise ve kalpağını lâbis ve kalpağın ortasında alâmet-i fârika-i osmâniye olan bir ay şekli bulunduğu hâlde heman o tezkireye sıçrayub bir diz üzerine çökmüş ve bayraklarını yekdiğerine çatmış olan Fransız ve Rus askerinin fasl-ı müştereklerinin vasati gerisinde bir elini Fransız ve diğer elini Rus askerinin omuzuna dayayarak kâ'im bulunduğu hâlde mezkûr tezkire o sûretle omuzda ve Danimarka ike Norveç askeri tezkirenin yemin ve yesâr ve gerisinde olarak sahneyi üç defa devr etdikleri sırada her taraftan el çekdirilerek fevkalâde alkışlanması üzerine kulları da hem oyun oynayanlara ve hem de el çırpın huzzâra şâmil olmak üzere hafifçe el çırparak nazikâne ve mütevazî'âne nîm teşekkür eyledim işbu oyun hey'eti kız ve erkek iki yüz kişi ile hayvânât-ı sâ'ireden mâ'adâ yüz altmış re's bârgîrden ibâretidir.

Ba'de'l-muhârebe Rusya tarafından Bulgaristan'a vâli ta'yîn edilmiş olan ve erbâb-ı kalemden bulunan General İstolipin Rusya ile Devlet-i Aliyye devlet-i aliyyelerinin dâ'imâ hüsn-i âmîzîşde bulunması tarafeynin menâfi'î icâbâtından bulunduğunu fâtiha-i kelâm ittihâz ile Bulgarların gâyet nankör ve insâniyetsiz ve dessâs ve İslâm ise bi'l-akis hüsn-i ahlâk ile muttasıf olduğundan Rusya Devleti'nin bunca akçe ve asker sarf ve itlâfıyla fedakârlık-ı ihtiyârına değer bir kavm olmadığını mutazammın mufassal lâyiha ile müteveffâ imparatora arz eylediğini ve şimdide Devlet-i Aliyye'nin zîr-i tâbi'iyetinde bulunan Ermeni ve sâ'ir Hristiyan cemâ'atlerinin İslâm'dan ziyâde mazhar oldukları mu'âmele-i müsâ'ade-kârâneye hakîkatde müstehak olduklarına dâ'ir bir büyük cild kitâb yazub neşr edeceğini beyân etmiş ve ertesi günü alafranga

sâ'at ikide Grandüşes Serj taraflarından kabul olunarak imparatoriçe Grandüşes Serj'in hemşiresi olduğundan Ermeni mes'elesine intikâl eden mükâleme suret-i muhtasarada cereyân eylemiştir.

Çehârşenbe günü sâ'at on bir râddelerinde bonava'dan hareketle Cum'a irtesi gecesi sâ'at birde Viyana'ya muvasalat-i bendegânemin ertesi günü Rusya Devleti'nin Viyana sefiri olup me'mûriyet-i mahsûsa ile Roma'da Papa hazretlerine gidüb o sırada Viyana'ya avdet etmiş olan Prens Lobanof'u ziyâretle fermân-ı şâhâneleri selâm-ı mülûkânelerini ve İstanbul'da sefir bulunduğu esnâda Kont İgnatıyef'in rahne-dâr etmiş olduğu devleteynin mebânî-i siyâsiye-i dostîsinin ta'mîr ve tecdidi husûsunda ibrâz eylemiş olduğu mesâ'î-i cemîle her vakit hâtır-ı nişân-ı şehriyârîleri olduğunu ve Rusya'ya azîmet-i bendegânemde şimendüferin sür'at-i hareketi işbu selâm-ı şâhânelerini tebliğ müsâ'id olmadığından o vazifenin ifâsı şimdi müyesser olduğunu ifade etmekteyim üzerine ezkâr-ı cemîle-i hümâyûnlarını yâd ve tekrâr ile bu bâbdaki teşekkürât-ı mahsûsasının arz-ı atabe-i ulyâ-yı tâcdârîleri kılınmasını ricâ ile beraber mukaddemâ taraf-ı eşref-i mülûkânelerinden ihsân ve inâyet buyrulmuş olan akîkden ma'mûl altun çerçevesi olup trabzasının üstünde bulunan bir sigara kutusunu irâ'e ile bu yâdigâr-ı mefharet medârı hiçbir vakit gözünün önünden ayırmadığını beyân eylemesiyle bendeleri de veli-nî'met-i bî-minnetimiz efendimiz hazretlerinin hak-ı âlî-i mülûkânelerinde ibrâz eylemiş olduğu hürmet-i mahsûsa-i kadirdânisine teşekkürle bundan takriben on iki sene mukaddem taraf-ı eşref-i şehinşâhîlerinden imparator hazretlerine ihdâ buyrulan imtiyâz-ı nişân-ı âlîsinin tevdi'ne me'mûr buyrulduğundan bahisle evvel vakitten beri Avusturya Devleti Hâriciye nâzırı ve re'isi vükelâsı bulunan Kont Kalnoky ile Prens Hohenlohe vesâ'ir vükelâyı tanıdığımdan ve burada yalnız kendüsüyle görüşüğümü müşârün-ileyhimin haber almaları tabî'î olduğundan bunlara birer kart bırakılmasının Rusya Devleti'nin politikasına muhâlif olup olmayacağını müşârün-ileyhden sû'âl eylediğimde cevaben beyân-ı memnûniyetle müşârün-ileyhime birer kart bırakılması pek lâzım olduğunu der-meyân etmesiyle Viyana'dan müfârakat-ı bendegâmden bir gün evvel müşârün-ileyhime birer kart bırakılmış ve müşârün-ileyh Prens Lobanof ikâmet ettiği Otel Amiryal'e azîmetle kendüsüyle yarım sâ'at kadar mülâkât olunarak Dersa'âdet'e avdet olunmuştur.

Rusya Devleti nezdinde saltanat-ı seniyye-i mülûkâneleri sefiri Hüsnü Paşa fart-ı hırs ve tama' hasebiyle me'mûrîn-i hâziresinin kendisine tevcihini yalnız iddihâr-ı nukûd için husûle gelmiş ma'nâsına haml etmekde olmalıdır ki bidâyet-i me'mûriyetinden bu ana gelinceye kadar umûmî ve husûsî siyâsî dîneler verüb gerek Rusya ricâlî ve gerek süferâ-yı ecnebiye ile ihtilât ederek umûr-ı câriye-i siyâsiyyeye ve her devletin Rusya Devleti politikasına karşı olan nüfûz ve ehemmiyetine kesb-i itlâ' ile Devlet-i Aliyye'nin menâfî' ve meslek-i siyâsisine ve arzu-yı şâhânelerine muvafık hizmet edemediği ecilden bir gün Almanya sefiri saray-ı imparatorîde bir cemi'yetde selamlaşmak üzere el vermediği gibi bir kere de müteveffâ imparator kendisine "Hüsnü Paşa İstanbul'u ve çocuklarını görmek veya tebdil-i havâ sıla-i rahim etmek üzere hiç İstanbul'a gitmek istemiyor musunuz bu arzuda bulunubda istihşâl-i me'zûniyet mümkün olamıyor ise nezd-i hümâyûn-ı mülûkânede icrâ-yı tavassut edemem" gibi nazikâne istiskâli müş'ir ma'nîdâr sözlerde bulunmuş olduğu orada mütevâtüren söylenmekte ve bir günde büyük bir manevrada umûm devletler süferâsından sıfat-ı askeriye ve mülkiyeyi hâ'iz olanlar ile bi'l-umûm ateşemiliterler imparatoru ta'kîben esb süvâr buldukları hâlde mûmâ-ileyh Hüsnü Paşa en mülâyim bir atı intihâb ederek o cem-i gaffirin ortasında ve askerî üniformasını lâbis olduğu hâlde bilâ mucib atdan düşerek tozlar içinde yuvarlanmış olması üzerine herkes gülerek ve imparator ise mahcûb olarak zât-ı hümâyûnlarına olan ri'âyet-i mahsûsası hasebiyle haysiyet-i sefâreti vikâye

içün güyâ kendüsüne bir haşârı at verilmiş gibi mîrâhûra tekdîr âmîz sözler söylemesi üzerine mîrâhûrda imparatorun maksadını def'aten teferrüs etmeyerek kendüsüne en mülâyim ve sâkin atı verdiğini arz edüb sefir-i müşârün-ileyh sonra araba ile avdete mecbur olmuştur Petersburg'da saltanat-ı seniyyeleri sefârethânesi Fransa ve İngiltere ve sefâret-i sâ'irenin mevki' ve vüs'at ve tezyînâtınca kâffesine fâ'ik ve şân-ı mu'allâ-i nişân-ı hümâyûnlarına lâyük ise de sefârethâne bir kavas bir de kapucu ve bir de İstanbul'dan getürmüş olduğu beş altı mecidiye aylıkla âdî bir aşçı yamâğından mâ'adâ hademe ve uşak nâmıyla kimse bulunmadığı ve bunlardan istifâde için ma'âşlarından icrâ ettiği tenkîhât sebebiyle terk-i hizmet ederek ve sonra bunlardan daha ehven ma'âşla adam tedârik edemediği cihetle yine hizmetine kabul eyleyerek şu mu'âmele gavgâ ve nizâ ile çend def'a tekerrür etmiştir hatta refâkat-i bendegâneme me'mûr buyrulan Kâmil Bey kullarıyla imparator tarafından mihmândâr ta'yîn buyrulmuş olan Kolonel Jelensky ile müşârün-ileyh Hüsnü Paşa'yı görmek üzere akşam alaturka sâ'at bir râddelerinde azîmet-i kemterânemizde sefârethânenin üst katı gâyet muzlim olarak kendüsü de alt katında bir odada bir gaz lambası ve geldiğimiz kendüsüne haber verildikde sefârethâneye mahsûs olan kavas ile beraber diğer asılı olan hava gazını yakmakla meşgul olduğunu nazar-ı te'essüfle görüb mahremâne mükâleme için kendüsüyle bir iç odaya girdiğimizde bir hayli vakitten sonra yine ma'hûd sefârethâne kavası kahve getirüb kendine ve bendelerine vermesi üzerine bir kimse kavaslık ve uşaklık vazîfesini ifâ edemeyeceğinden vak'-ı sefâreti muhâfaza zımnında masârifi mâhiye on liradan ibâret olacak olan üç uşak tedârik eylemesi lüzumunu kendisine ihtâr eylediğim ve mûmâ-ileyhîmâ Kâmil Bey ile Jelenski'ye kahve getürülmesini kavasa söylediğimde müşârün-ileyh Hüsnü Paşa kulları kavasları anlara göstermemek için vallahü'l-azîm heman kahve tebsisini kendi eline alarak götürmeğe şitâb eylediği sırada şu hâl ve hareketi gâyet çirkin olduğundan bahisle kendüsünü kahve vermekden men' edüb ve kavas da odanın öbür kapusundan çıkarub güyâ bir uşak kahve tepsisini getirüb oraya bırakmış ve uşağın orada bulunmaması arzu olunmuş ve mûmâ-ileyhimâya ri'âyet-i mahsûsa edilmiş gibi bir zemîn ile kendülerine seslenerek kahve içmek için oturduğumuz odaya da'vet eylemeğe mecbûr olub herkes fincanı alarak kahve içmişlerdir bir günde Rusya Hâriciye nâzırı müteveffâ Mösyö Kirs i'âde-i ziyâret zımnında sefârethâneye giderek bizi kabul eylediği alt katdaki odada sefir-i müşârün-ileyh yine o lambayı yakmakla meşgul iken nîm açılmış olan kapunun bir kanadına kılıçlamasına başını urmuş olduğu ve zann-ı kemterâme göre ol-vakitden berü cülûs-ı hümâyûnları ve sâ'ire gibi eyyâm-ı mahsûsa tebrîkâtında yalnız bir def'a ve oda sâ'at sekizde ortalık gece gibi olub lamba yakmak iklim iktizasından olduğu cihetle müşârün-ileyh Mösyö Kirs yine öyle bir kazâyâ tesâdüf etmemek için öğle vakti sefârethâneye gitmiştir müşârün-ileyh Hüsnü Paşa sefârethânenin kapusu önünde vaktiyle bulundurulmuş olan bir gaz fenerini icrâ-yı tasarruf zımnında söndürüb orada bi't-tesadüf belediye tarafından yakılmakda olan gaz fenerinin şu'lesinden istifâde eymektedir müşârün-ileyh her akşam sâ'at on iki de sefârethânenin bir odasına kapanub biranın içine çavdar ispiRTOSundan ibâret olan votka denilen ucuz ve sert müskiri karışdırub isti'mâl ile sabaha kadar mest-i lâya'kıl bir hâlde emrâr-ı zamân etmekde ve bu sebepten nâşi bir hâvadise mutalî olamamakda olmasıyla arz ettiği havâdis çarşı havâdisinden ibâretdir hatta müşârün-ileyh buraya havâdis vermek için imparatorun vefâtı akîbinde kendüsüne haber vermesini Rusya bahriye doktor miralaylarından olub sefâret-i seniyyelerinin fahrî tabîbi bulunan Doktor Bertenson'a tenbîh etmiştir ki şu hareketin ne dereceye kadar çirkin ve muhâlif-i nezâket olduğu ve ma'mâfih imparatorun vefâtına dâ'ir olan ma'lûmâtı her sefirten sonra i'tâ eylediği umûr-ı ma'lûmedendir ve müşârün-ileyh eyyâm-ı resmîyeden gayrî aylık zamanında da Hâriciye Nezâretine gitdiği vakit bile haysiyetsizliği cihetiyle nihâyet Hâriciye müsteşâr mu'âviniyle daha sâ'ir küçük me'mûrlardan ma'lûmât ahz eylemekdedir müşârün-ileyh Hüsnü Paşa ile ara sıra

görüşmekte olan Fransa sefiri ile Çin sefiri kendüsüyle görüşmemekte ve hiçbir siyâsî cem'iyetlere da'vet olunmamakta olmasıyla sefârethâne bugünkü günde kapalı bir hâldedir denilse mübâlağa edilmemiş olur bu cümle ile beraber kendüsüne sefâretin tahsîsât-ı hâzırâsından pek çok ma'âş ve mu'ayyenât i'tâ buyurulsa dahî tabî'atında merkûz olan hırsı ve tama' icâbınca istikmâl-i servet için akçe iddihârını devlet-i aliyyelerinin muhâfaza-i şân ve haysiyetine tercîh edeceği ahvâl-i hazırasıyla sâbitdir ve'l-hâsıl sefârethânedeki sefirin vücûdu ma'dûm hükmünde olduğundan Devlet-i Aliye sefir ta'yîn etmemiş mi sefir geliyor mu sözleri elsine-i sigâr ve kibârda darb-ı mesel hükmündedir binâenaleyh Hüsnü Paşa kullarının Rusya Devleti nezdinde değil hiçbir sefâretde bulundurulması şân-ı azamet-i nişân-ı mülûkâneleriyle mütenâsib olamayacağından ve tehzîb-i ahlâk etmesi de adîmül-ihimâl olduğundan bu ma'rûzât abîdânemin makrûn-ı hakikat olduğu inde't-tahkîk anlaşılacağından arzu-yı âlî-i cihânânîlerine tevâfuk eder ise müşârün-ileyh kullarının Dersa'âdet'de daha büyük rütbe me'mûriyetde bulundurularak yerine tecrübeli ve muvâzene-i düveliyeyi muhâkeme ve telakkîye muktedir ve müsta'id mülkiye veya askeriyeden bir münasibinin ta'yîni husûsunu hasbe'l-ubûdiye arz eylerim

Rusya Devleti nezdinde bulunan saltanat-ı seniyye-i mülûkâneleri sefiri Hüsnü Paşa kulları kemâl-i tama'ından sefârethâne baş sır kâtibi Ali Fu'ad Bey kullarına yalnız ma'âş-ı muhassasıyla sefârethânenin müsteşarlık ve konsolosluk vazîfelerini tahmîl ile bu me'mûriyetlere muhassas olan ma'âşâtı ahz ile beraber sefâretin birinci ve ikinci ve üçüncü sır kâtibleriyle ateşemiliter ve tercümân ve sefâret imâmı ma'âşlarından icrâ-yı tenkîhât eylemekte Ali Fuad Bey kulları ise vazîfe-i asliyesine inzimâm eden sefârethânenin müsteşarlık ve baş sır kitâbet ve konsolosluk vazîfelerini kemâhî hak-hâ ifâ etmekte bulunmuş ve saray-ı imparatorî ile Hâriciye Nezâretinde ihrâz-ı mevki'-i haysiyet ve ehemmiyet eylemiş ise de mûmâ-ileyhin bünyesi nahif ve tehlikeli hastalığa müsta'id olduğundan ve Petersburg'un havası da kendüsüne yaramadığından etibbâ tarafından tebdil-i hava eylemesine cidden lüzûm gösterilmiş ve bu misillü erbâb-ı rü'yetden ve sadâkatin fedâ edilmemesi şân-ı me'âlî nişân-ı mülûkâneleri icâbından bulunmuş olduğundan mûmâ-ileyh kullarının Dersa'âdet'de ve hiç olmaz ise havası bi'n-nisbe mu'tedil olan Viyana ve Berlin Sefâret-i seniyyelerinden birine lutfen ve merhameten ta'yîni zımında tanzim eylediği arzuhâl ile tabîb raporu ve şifâhen arz etmiş olduğum Viyana Sefâret-i seniyyesi ateşemiliterinin vücûdundan ademi bi'l-vücûh evveli olub sefâret-i müşârün-ileyhâ baş sır kâtibi Baha Bey kulları ma'âşının müstesnâ olarak tezyîdi istirhâmını hâvî tanzîm eylediği arzuhâl dahi atabe-i ulyâ-yı cenâb-ı tâcdârîlerine leffen arz ve takdîm kılınmış ve Viyana Sefâret-i seniyyelerinde bulunan Nasri Bey kulları dahî on altı seneden berü sefâret-i müşârün-ileyhâ müsteşarlığında bulunmakta olduğundan ve emsâline nazaran terakkî edemediğinden bahisle âtifet-i cihân-kıymet-i mülûkânelerine dehâlet etdiğinden şimdiye kadar inâyet-i seniyyeden mahrum kalmasına Hristiyan olması sebebiyet verdiği ma'nâsı verilmemek üzere mûmâ-ileyhinde Ermeni politikasının te'sîrinden bir dereceye kadar beri olan Danimarka ve İsveç ve Norveç ve Hollanda ve Portekiz sefârât-ı seniyyelerinden birine ta'yîniyle taltîfi re'y-i rezîn-i isâbet karîn-i cenâb-ı tâcdârîlerine vâbestedir.

Takriben bundan sekiz sene mukaddem me'mûriyet-i mahsûsa ile Sivastopol'a ilk def'a vukû' bulan azîmet-i kemterânemde Kırım Muhârebe-i zâ'ilesinde şehîd olan asâkir-i islâmiye mekâbirini bi'l-hassa ziyâret eylediğimde mekâbirin bir mezbele hâlinde kaldığını ve Fransa ve İngiltere ve İtalya askerlerinin makbereleri ise bi'l-akis derûnuna bir bekçinin taht-ı nezâretinde olmak üzere ma'bed yapılmış ve her tarafına çam ağaçları gars olunarak muntazam ve dilnişîn bir bağçe hâline konulmuş olduğunu kemâl-i te'essüfle müşâhede eyledim Devlet-i Aliyye-i mülûkânelerinin i'lâmı şân ve şerefi uğurunda fedâ-yı ser ve cân eden mücâhidîn-i İslâmiye

mekâbirinin enzâr-ı yâr ve agyârda öyle bir hâl-i esef iştîmâl içinde bırakılmasına şân-ı âlî-i mülûkâneleri fâ'il olmayacağı müsellemtâdan bulunmuş ve bunun etrafına duvar ve parmaklık çekilerek taht-ı muhafazada bulundurulmasının nihâyet bin ve bin beş yüz lira ile vücuda geleceği oraya karfîb bir Tatar köyü imâmı ile cereyân eden müzâkere ve mükâlemeden anlaşılmış olduğundan âlem-i İslâmiyet'e karşı mü'esser diyânet-perverî irâ'e ve asâkir-i mülûkâneleri şühedânın rûh-ı pür fetuhi hoşnud buyrulmuş olmak üzere münâsib bir bendeleri ma'rifetiyle zikr olunan mekâbirin etrâfına duvar ve parmaklık ve derûnunda bir de mescid inşasıyla ve evkat-ı hamsede küşâd etmek şartı ve müstevfi ma'âş ile Kırım vilâyeti başımamının nezâreti tahtında olmak üzere Devlet-i Aliyyeleri sefâreti ma'rifetiyle mezkûr Tatar köyü imâmına ve yahûd diğer bir münâsibine tefviz ve tevcîhi husûsuna inâyet-i celile-i cenâb-ı hilâfet-penâhîleri bî-dirîğ buyrulmasını ubudiyet nâmına arz eylerim ikmâl-i tahsil zımında Rusya'ya gönderilmiş olan mülâzım-ı evvel rütbesinde üç zâbitden Moskova birinci Don-Kazak alâyında bulunan Ahmed Feyzi Efendi kullarının vazîfe-i askeriyesini hüsn-i ifâ ile bulunduğunu alât zâbitânı beyninde iktisâb-ı meleke ve ma'lûmât ve hüsn-i ahlâk eylemiş olduğu Moskova'da mezkûr alâyın mîralâyı İlavasiki tarafından bendelerine suret-i mahsûsada ifâde olunmuş ve Kiyef'de birinci Kazak ve Harkof'da birinci Olenburg alâylarında bulunan Sadık ve Sıdkı Efendilerin dahi hüsn-i ifâ-yı vazifeye mecd ve sâ'î olacaklarını tabî'î bulunmuş olduğundan mûmâ-ileyhimâ kullarının tezâyüd-i şevk ve gayretlerini muceb olmak üzere rütbe-i hâliyelerinin birer derece terfî'i merhûn-ı müsâ'ade-i cenâb-ı mülûkâneleridir

Rusya Devleti'nin me'zûniyet-i mahsûsasıyla Petersburg şehrinde minaresiyle beraber bir câmi'-i şerîf te'sîs ve inşâsına teşebbüs etmiş olan Petersburg başımamı Ataullah Efendi sâye-i şâhânelerinde kullarının orada bulunduğum hengâmda erbâb-ı hamiyet ve fütüvvetin mu'ânevetine mürâca'atla yirmi bin ruble cem' ve istihsâl eylemiş ve cihân-ı İslâmiyet ve insâniyeti ihyâ eden zât-ı âlî-i cenâb-ı hilâfet-penâhîlerinin âtifet-i hâtemânelerine dehâlet etmiş olduğundan mücerred isticlâb da'vât-ı hayriye-i mülûkâneleri zımında mûmâ-ileyhe mikdar-ı münâsib atıyye-i seniyye-i mülûkânelerinin inâyet ve erzân ve muvafık-ı re'y-i hümâyûnları buyrulduğu takdîrde bu bâbda vükelâ-yı saltanat-ı seniyyeleriyle sâ'ir bendegân-ı şâhâneleri taraflarından iştirâk edilmesine müsâ'ade-i diyânet âde-i zıllullahilerinin şâyân buyrulmasını istirhâm eylerim

Rusya Şûrâ-yı Devleti ve Petersburg cem'iyet-i ilmiyesi a'zâsından Mösyö Rodlof nâm zât tarafından âsâr-ı atîka ve hutût-ı Türkiye ve sâ'irenin resimlerini mutazammın cem' ve tertîb eylediği bir albümü hâkipâ-yı me'âlî ihtivâ-yı tâcdârîlerine arz ve takdîm eylemiş ve bu misillü erbâb-ı fazl ve ma'ârifin taltîfât-ı âliye-i mülûkânelerine mazhariyeti emsâl-i adîdesi delâletiyile müsellemler bulunmuş olduğundan nezd-i inâyet vefd-i şehinşâhîlerinde rehîn-i tensîb buyrulur ise nişâne-i takdîr olmak üzere mûmâ-ileyhin münâsib rütbeden bir nişân ile taltîf ve tesrîri vâbeste-i emr ve irâde-i şâhâneleridir

Ma'lûm-ı i'nâyet-i melzûm şehriyârîleri buyrulduğu olduğu Kırım mes'elesinin esbâb-ı zuhûru Kudüs-i şerîf mes'elesinden neş'et idüb şu aralık İngilizlerle Rusya ile Fransa'nın mukârenetlerini kendi menâfi'ne muvafık göremeyerek tertîb gerdesi olan Ermeni mes'elesi ve daha doğrusu mes'ele-i şarkıyyenin ikinci perdesini sahne-i siyâsete koyabilmesi için Grandük Serj'in Kudüs'de re'is-i rûhânîsi bulunduğu Ortodoks kilisesiyle Katolik kilisesinin hudûd-ı rûhâniyesinden dolayı hâsıl olan zıddiyet ve rekâbeti tezyîd için el altından mezâhib-i mezkûre papaslarını akçe kuvvetiyle yekdiğeri aleyhine tahrik etmiş olduğundan Devlet-i Aliyyeleri hakkında hüsn-i hidmeti mesbûk olan Fransa'nın Petersburg sefîri Kont dö Montebello zıddiyet ve ihtilâfât-ı vâkı'anın ber-taraf olması hakkında Rusya kabinesine karşı vukû' bulan teşebbüsâtı

hüsn-i neticeye vâsıl olamamasından bu bâbda çâkerleri hakkında Rusya hânedân-ı imparatorîsinin derkâr olan teveccühünden istifâde zımnında kemterlerini Moskova'da kabul edecek olan müşârün-ileyh Grandük Serj'e bu mes'eleyi lisân-ı münâsible açarak bir hüsn-i netice istihsâline muvafakati te'mîn edecek tavassutda bulunmaklığımı beyân eylemesi ve bu mes'elenin Kudüs'de vukû'u saltanat-ı seniyyelerinin menâfi'-i sahîha ve esâsiyesine ta'alluk eder mesâ'il-i mühimmeden bulunması mülâbesesiyle hâkipâ-yı şâhânelerine arz ile istizân-ı keyfiyet edecek olsam bu bâbda Bâbıâlf'nin zihni karışarak resmîyet dâ'iresinde yânlış bir yola gidebilmesi ihtimâli vârid-i hâtır olmasıyla beraber Grandük Serej'inde zevcesi İngiltere Kraliçesinin hafidesi bulunması ve Moskova Çarlarını hîn-i kabulde yanımdan infikâk etmemiş olması cihetiyle bu husûsdan dolayı resmîyet dâ'iresinden bi'l-küllîye ârî olarak esnâ-yı musâhabatda General İstolipina bir fikr-i mahsûs ve şahsî olmak üzere şu aralık Fransa ile Rusya beyninde husûle gelen mukârenet-i ciddiye ve Devlet-i Aliyye'nin de teyemmünen cârî olan vekil mütezâyid ve müterakkî olan mesâfât-ı hem-civârîsini görüb kendi menâfi'-i desîse-kârânesine muvafık olmamasından dolayı hazm edemeyen İngilizlere karşı sırf umûr-ı rûhâniyeden ibâret olan bir mes'eleyi hukûk-ı siyâsiye-i düveliyeye mezh ile asâyiş-i umûmînin ihlâlîne civâr gösterilmeyeceğinden mes'ele-i mebhûsenin bir dâ'ire-i müsâlemete ircâ'ıyla tevsi'ne ve bir mes'ele-i siyâsiye tevlîdine meydan verilmemesi esbâbının istihzârı Rusya Devleti'nin menâfi'-i sahîhası icâbâtından bulunduğunu beyân ile bu bâbda grandükler nezdinde vesâtet eylemesine General İstolipine tavsiye eylemiş idim bu bâbdaki tavassut-kâranem müsmerr ve hüsn-i neticeye vâsıl olduğundan beyan-ı memnuniyeti hâvî bu kere sefir-i müşârün-ileyhden vârid olan tahrîrât hâkipâ-yı âlf-i cenâb-ı mülûkânelerine arz ve takdîm kılınmış ve bu mes'elenin ve tesviyesi saltanat-ı seniyyelerinin menâfi'-i esâsiyesine ta'alluk eylediği cihetle mes'elenin böyle bi'l-istizân hal ve tesviyesi vukû' bulan muvaffakiyet-i abîdânem mücerred sâye-i inâyet vâye-i mülûkâneleri eseri bulunmuş olduğunun arz ve inhâsına cesâret eylediğim muhât-ilm-i kâ'inât ârâ-yı zilullahileri buyruldukda ol-bâbda ve kâffe-i ahvâlde emr u fermân ve lutf ve ihsân veli ni'met-i bî-imtinân şevketlü kudretlü pâdişâhımız efendimiz hazretlerindedir 18 Ramazan [1]312 Yaver-i ekrem cenâb-ı şehriyâri

Bende

Yâver-i ekrem hazret-i şehriyâri

Mehmed Fuad Paşa

Kulları

EXTENDED ABSTRACT

In the 19th century, Russia was one of the states to which an extraordinary embassy was sent. Especially during the reign of Abdulhamid II, statesmen were sent to the Russian emperor as extraordinary ambassadors. The aim was to improve relations in order to maintain friendly relations between the two states. Towards the end of 1894, a change of throne occurred in Russia. Abdulhamid II wanted to send an extraordinary embassy delegation to congratulate both the new emperor on his accession to the throne and his marriage. Abdulhamid II decided to appoint Mushir Fuad Pasha as the extraordinary ambassador to St. Petersburg. In fact, we can say that the most important reason for his appointment was the fact that he had been sent to the Russian Emperor as an extraordinary ambassador and his good services on behalf of the state were effective. Abdulhamid II asked Fuad Pasha to exchange views on other important issues while meeting with the Emperor and other Russian statesmen. The Armenian events were at the forefront of these issues, as well as the maintenance of friendly relations between the two states. Because at that time there were difficulties due to the Armenian events. From this point of view, it is understood that the international public opinion had turned against the Ottoman Empire on the Armenian issue and that the Porte endeavoured to break this perception through diplomatic contacts.

It was deemed appropriate to send Mushir Fuad Pasha, Mabeyn Clerk Kamil Bey, Yaverandan Mirliva Yusuf İzzet Pasha and Fuad Pasha's son Kolağası Hasan. After the necessary preparations were made, Mushir Fuad Pasha and the delegation of the embassy set off for Petersburg on Thursday, 13 December 1894. On Monday 17 December they arrived in Petersburg. Fuad Pasha reached Petersburg at the end of a journey of approximately 4 days and was well received by the Russian statesmen. After arriving in St. Petersburg, Fuad Pasha and his entourage rested for a few days and waited to be admitted to the Emperor's presence in order to present the name-i humayun and insignia. As a matter of fact, they were invited by the Emperor on 24 December 1894. After chatting with the palace officials in the great hall for a while, when the bell rang from the Emperor's room, Mushir Fuad Pasha immediately appeared before the Emperor with the name-i humayun and insignia and held a meeting. The Emperor expressed his gratitude for the gifts and expressed his intention to maintain friendly relations between the two states. Upon Fuad Pasha's raising the Armenian issue, the Emperor expressed the need to put an end to the baseless things about this issue and the meeting ended.

Fuad Pasha did not neglect to consult with Russian statesmen during his stay in Petersburg. He was in constant consultation especially on the Armenian issue. During his meetings, he got the impression that everyone in Russia, big and small, was against the Armenian issue. Having fulfilled the requested duties, Mushir Fuad Pasha left Petersburg and arrived in Moscow on 5 January 1895. After spending a few days in Moscow, Mushir Fuad Pasha travelled to Vienna, where he also held a number of meetings. Then he arrived in Istanbul with the delegation of the embassy.

After his return, we observe that Mushir Fuad Pasha prepared an embassy report on his extraordinary embassy to Petersburg. He probably presented this embassy report to Abdulhamid II. This embassy letter in the Yildiz classification of the Ottoman Archives was written on 9 March 1895. In his 19-page embassy book, he included his activities and impressions from his departure from Istanbul until his return and made some recommendations on some issues. While giving detailed information about his negotiations on the Armenian issue and the general

situation, he also mentioned the activities of Armenians outside the territory of the Ottoman Empire.